

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

на тему:

«Перша хвиля арештів українських дисидентів 1965–1966 рр.: причини, хід, наслідки»

Студентки 4 курсу, групи СОІз-41
напряму підготовки (спеціальності)
014 «Середня освіта (Історія)»
Гути Ірини Юріївни

Керівник:
кандидат історичних наук, ст. викладач
Паска Богдан Валерійович

Рецензент:
кандидат історичних наук, доцент
Міщук Андрій Іванович

Національна шкала: _____
Університетська шкала: _____
Оцінка ECTS: _____

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Український дисидентський рух у першій половині 1960-х рр.....	7
Розділ 2. Репресивна кампанія 1965–1966 рр.....	21
2.1 Арешти у серпні – вересні 1965 р.	21
2.2 Особливості слідства й судових процесів.....	27
2.3 Використання режимом позасудових методів розправи	35
2.4 Акції протесту проти репресій.....	39
Розділ 3. Наслідки першої хвилі арештів для дисидентського руху та радянського режиму в Україні.....	44
Розділ 4. Формування громадянської компетентності на прикладі боротьби українських дисидентів проти радянського режиму в 1960-х рр.....	54
Висновки	65
Список використаних джерел.....	68
Додатки.....	74

ВСТУП

Актуальність теми. Після згорання «відлиги» частина молодих українських інтелектуалів стала співпрацювати з комуністичним режимом, а частина стала на шлях протистояння владі. В українському культурно-просвітницькому русі все більше проявляються політичні риси – український самвидав набуває опозиційного характеру, широко розповсюджуються емігрантські видання. Щоб припинити ці тенденції, завдати превентивного удару по інакомисленню як суспільному явищу взагалі, доки воно не набуло небезпечного розмаху, органи держбезпеки УРСР за вказівкою з Москви наприкінці серпня – на початку вересня 1965 року поспіхом провели низку арештів. Усього було заарештовано понад 25 представників української інтелігенції.

Оскільки більшість основних діячів руху залишилися на волі, то репресивна кампанія, усупереч сподіванням влади, не налякала інтелігенцію, а, навпаки, стала імпульсом для розвитку національно-визвольного і правозахисного рухів на Україні, викликавши акцію протесту на прем'єрі фільму «Тіні забутих предків», колективні листи-звернення на захист заарештованих, видання книг Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та В'ячеслава Чорновола «Лихо з розуму». Отже, запропонована тема дослідження має як наукове, так і суспільно-політичне значення. Цим і зумовлено її актуальність.

Об'єктом дослідження є репресії радянського режиму проти учасників українського дисидентського руху у 1950-х – 1980-х рр. в контексті викладання історії в ЗЗСО.

Предметом дослідження є перша хвиля арештів українських дисидентів у середині 1960-х рр. та можливості формування в здобувачів середньої освіти громадянської компетентності на прикладі боротьби українських дисидентів.

Мета дипломної роботи – проаналізувати процес першої хвилі арештів українських дисидентів 1965-го року та з'ясувати її причини, хід та наслідки. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

1. Охарактеризувати український дисидентський рух у першій половині 1960-х років.
2. Висвітлити репресивну кампанію влади 1965–1966 рр.
3. Дослідити наслідки першої хвилі арештів для дисидентського руху та радянського режиму в Україні.
4. Проаналізувати формування громадянської компетентності на прикладі боротьби українських дисидентів проти радянського режиму в 1960-х р.р.

Хронологічні рамки дослідження зумовлені, початком діяльності Клубу творчої молоді, що сформував київських шістдесятників як гурт друзів. На думку Георгія Касьянова, саме тоді шістдесятництво переросло в дисидентський рух. Таким чином, нижню і верхню межу становлять 1960–1966 рр.

Стан наукової розробки. Важливість теми дослідження обґрунтовується суспільним та науковим інтересом до дисидентства. У радянські часи ця проблема не досліджувалася, лише в роки незалежності почалася робота над вказаною тематикою. Крім того, наше посттоталітарне суспільство переживає процес трансформації, важливу роль в якому відіграє процес «декомунізації» – обробки, переосмислення радянського минулого.

В Україні спроби аналізу феномену почалися з «самвидаву» згодом почали з'являтися праці мемуарно-публіцистичного характеру, літературознавчі та мистецтвознавчі, більшість в апологетичному плані. Першою спробою комплексного аналізу дисидентського руху в історіографії незалежної України була праця Г. Касьянова «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років» 1995 р. [23], що є ґрунтовним дослідженням з залученням не лише архівних джерел, але і великої кількості інтерв'ю з учасниками руху. Автор висловив недоречність «іконізації» учасників руху, та своєрідну «паралельність» дисидентства суспільному життю країни.

Увагу руху спротиву приділяв історик О. Бажан, його статті «Методологічні проблеми у вивченні історії дисидентського руху в Україні в другій половині 1950–1980-х років» [9], «Традиції ОУН-УПА в дисидентському русі в Україні у другій половині 1950-х – на початку 1980-х рр.» [10], Олег Бажан виділив основні проблеми дослідження дисидентського руху, серед яких з'ясування питання співвідношення дисидентства і національно-визвольного руху в цілому. Спроби ототожнювати ці два поняття недоцільні і недоречні, вони, на нашу думку, співвідносяться одне з одним як часткове з загальним. Дисидентський рух безумовно входив до складу національно-визвольного руху середини 50–80-х рр. XX ст., визначав його форми і напрямки.

Активно застосовується міждисциплінарний підхід при вивченні творчої спадщини дисидентів. Хоча здебільшого подібні роботи носять літературознавчий характер, вони дозволяють зрозуміти ідеологію дисидентського руху та дослідити форми їхньої політичної боротьби. Праці Я. Сека [29–35], простежують історію «самвидаву» від самого його зародження. Наводяться висновки щодо рефлексій діячів дисидентського руху стосовно подальшого розвитку СРСР.

Однак, найбільш важливою для розуміння руху українського дисидентства, на мій погляд, залишається літературна спадщина В. Чорновола, зокрема праці: «Правосуддя чи рецидив терору» [6] та «Лихо з розуму» [3]. У них відображено результати паралельного слідства справ засуджених діячів української інтелігенції, а також здійснено аналіз на відповідність юридичним нормам радянського законодавства.

Методологічну основу дослідження складають загально-наукові і спеціально-наукові принципи та методи дослідження. При написанні роботи авторка дотримувалася принципів історизму, всебічності, об'єктивності, системності, узагальнення та порівняння. У роботі використані такі методи: дедуктивний, коли власні положення виводяться із загальних; аналізу, при якому загальне положення ділиться на складові частини; синтезу, який полягає

в проведенні дослідження в цілому, на основі об'єднання пов'язаних елементів в єдине ціле.

Наукова новизна дослідження полягає в тому що авторкою був проведений комплексний і всебічний аналіз першої хвилі арештів українських дисидентів. Була спроба визначити причини, хід та наслідки. З'ясовано наслідки першої хвилі арештів для дисидентського руху та радянського режиму в Україні.

Практичне значення роботи. Матеріали моєї роботи можуть бути використані під час підготовки студентів історичного та інших факультетів до семінарських та практичних занять, на уроках історії в загальноосвітніх закладах, для написання статей, рефератів, доповідей та інших видів наукових робіт.

Структура роботи складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (53 позицій) та додатків.

РОЗДІЛ 1. УКРАЇНСЬКИЙ ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1960-Х РР.

Політична історія під'ярмленого народу цілком складається з національно-визвольних змагань, окрім участі в деяких загальноімперських рухах, але це найбільш ймовірно є лише частинка загальної політичної історії імперії. Отож, історія поневоленого народу перш за все виступає історією інакомислення. Збройні національно-визвольні змагання, їх підготування, боротьба, маніфестація, повстання, бунт, масові збройні, часто стихійні виступи – це демонстрація політичної історії таких народів, критичний етап на тому чи іншому історичному щаблі, мить, тоді коли історія інакомислення перетворюється у політичну історію. Якраз в історії українського народу доби бездержавності, історія інакомислення є «червоною ниткою». У такому випадку історія соціально-економічних відносин є лише одним із чинників, які іноді мали вплив на історію інакомислення [21, с. 12].

Походить термін «дисидент» з латинської мови, і в цьому контексті має значення – «незгодний». В переважній більшості випадків, цей термін застосовували для того, щоб описати людину, яка не погоджувалась із загальноприйнятими оцінками. Сьогодні, у нашому часі, здебільшого цей термін застосовують для того, щоб виділити осіб, котрі не хочуть миритися із загальноприйнятими державними правилами, і чия поведінка не відповідає тим стандартам поведінки, котрі мають перевагу у соціальній системі, в якій вони живуть. Також для того, аби описати таких людей часто використовують слово «інакодумці», але це є не зовсім вірно, тому що інакодумців є надзвичайно більше. Осіб, котрі думають по-іншому, є доволі багато, проте дисидент – це не лише той, хто думає інакше, але він також і чинить по-іншому [22].

На переконання українського історика та науковця Олега Григоровича Бажана, термін «дисидентство» потрібно тлумачити як комплекс культурних, політичних, релігійних й економічних течій, котрі цілком або почасти виступають проти офіційних теорій у всіх галузях духовного і матеріального

життя людства. Дисидентство у ході свого подальшого розвитку, з огляду на конкретні умови, розповсюджується на різноманітні верстви населення, здебільшого виступає основою опозиційного руху та дедалі активніше має вплив на свідомість суспільства. Таким чином, дисидент – це людина, міркування, вчинки та переконання якої, абсолютно суперечать доктринам панівної ідеології, справжньою практикою тоталітарного режиму [16, с. 177].

Звісно, додержання схожої точки зору не дозволяє вважати вираженням дисидентства будь-котру форму протесту проти існуючого режиму, незалежно від того, чи це юридична або політична переслідувана форма протесту. Мова йде про незадоволення учинками чи постановами влади та їх керівників, суспільно неприпустиму поведінку, поодинокі спалахи громадської активності [16, с. 177].

Новий визначний щабель в історії радянського народу, ознаменував собою кінець 1950–х – початок 60–х років. Відмова від канонів «казарменого» соціалізму, визволення із тюрем і таборів мільйонів наших земляків, реформаторське бачення тодішнього партійного лідера Микити Хрущова, породили певну віру в краще майбутнє, збуджували надію на шанс побудови злагодженого та гармонійного суспільства. Проте, як показала чергова практика, ці заходи були доволі частковими та зовсім не торкалися основ суспільного та державного устрою [12, с.16].

Процес занепаду повністю політичного національно-визвольного руху та піднесення дисидентського проходили просто паралельно. У цей період засновувалося дуже багато організацій та груп, які діяли у підпіллі. Дуже важко визначити саме ту границю, коли завершується політичний рух та починається дисидентський. Однак, перш ніж ми б хотіли описати безпосередньо історію руху дисидентів, проаналізувати найбільш відомі організації, котрі діяли у підпіллі, адже саме вони визначили цей переломний етап.

На переконання історика, активного учасника національно-визвольного руху М. Луцика, дисидентський рух в Україні утворився ще в рамках періоду

боротьби ОУН – УПА, а його початком потрібно визнавати «Великий збір 1957 року». До нього долучилися колишні вояки УПА, в тому числі керівники командування. Після таборів колишні члени ОУН з усіх куточків імперії вирушили зі своїх нових поселень спочатку до Стрия, а потім через зв'язкових до місця зустрічі в Карпатах. Безумовно, ціллю членів «Великого збору» була незалежна, соборна, неподільна та самостійна Українська держава. Однак, на той час вони вважали своїм першочерговим завданням поширення своїх ідей, виховання молоді та підготування до збройної боротьби. Хоча відновлення збройної боротьби в цей час було передчасним і недоречним, неможна було виключати можливість нової хвилі визвольних змагань у найближчому майбутньому. Багато із членів «Великого збору» були у найближчий час заарештовані та ув'язнені [21, с. 68].

Організація «Об'єднання», котра діяла у підпіллі, розпочала свою діяльність у 1956 році в місті Інта, у Комі АРСР, далеко за кордонами України. Складалася ця підпільна організація з молодих людей, які нещодавно звільнилися з таборів та тюрем. Відбувши термін від трьох до шести років за те, що мали бодай якийсь зв'язок з підпіллям ОУН, молодь вирішила започаткувати нову організацію, котра діятиме у підпіллі та буде мати підґрунтя ОУН – УПА. Ініціатором створення цієї організації був Ярослав Гасюк. Невеличке містечко Інта залишалось центром «Об'єднання», але організація розповсюджувала свою діяльність першим ділом на рідну Україну. Учасники підпільної організації виїжджали в регіони України, і створювали там підрозділи, в тому числі комунікаційну мережу для розповсюдження листівок та прокламацій. «Об'єднання» діяла у чотирьох областях України: Полтавській, Львівській, Кіровоградській та Рівненській. Ця організація мала свій кодекс і також програмні документи. Ціллю «Об'єднання» була допомога поваленню окупаційної влади більшовиків і заснування незалежної та сувереної України [21, с. 68–69].

Отож, за своїми цілями підпільна організація «Об'єднання» майже не відрізнялась від колишньої ОУН, проте способи боротьби її були іншими:

розповсюдження листівок, прокламацій, памфлетів, буклетів, підпільні семінари, роз'яснювальна робота і таке інше. Також організація мала особисту саморобну переносну друкарню, яка була виготовлена В. Бучковським. Масштаби діяльності «Об'єднання» були доволі серйозними на той час, а завдяки організаторським здібностям та наполегливості її учасників, організація проіснувала аж три роки [33].

Наступна організація – Об'єднана партія визволення України (ОПВУ) зародилася у 1955 році на теренах міста Івано-Франківськ. Учасниками партії стали юні студенти та робітники. Ця партія, яка діяла у підпіллі була створена на засадах ОУН – УПА, проте діяльність її була тільки пропагандистською. Члени її проводили агітацію посеред суспільства, розповсюджували листівки, котрі були надруковані на друкарській машині, партія також мала власну програму, текст присяги та свій статут. На жаль учасники ОПВУ не встигли розгорнути свою діяльність за межами України, через те, що їхню організацію викрили. Перші арешти членів цієї партії були здійснені 4 грудня 1958 року, у цей день кинули за ґрати двадцять вісім учасників ОПВУ [21, с. 69].

Далі хочемо розповісти про таку підпільну організацію, як Український національний комітет (УНК). Його заснували у місті Лева юні робітники. Ідея створення цієї організації появилася ще в 1956 році, проте якщо мова йде про якусь конкретну діяльність УНК, то вона почалась тільки з 1958 року. Протягом усього часу існування комітет активно вербував нових членів. За даними КДБ, ця підпільна організація складалась із п'ятдесяти семи людей. Через деякий час керівництво комітету, чітко визначило свою головну мету та створило власні програмні документи. Хочу наголосити на тому, що УНК був досить радикальною організацією. Програма комітету була набагато радикальнішою за провідні ідеї ОУН. Поряд з такими програмними пунктами, як повна незалежність України, був також пункт про вислання за кордони держави всіх людей інших національностей. Також пункти про уряд України, який мав бути обраний народом і про національну армію України, розумілися засновниками програми не тільки в державному, але й в аспекті етнічному.

Завдання, які поставили перед собою члени цього підпільного комітету були такими: пропагандистська діяльність та підготування до збройного повстання; на це вказує активний збір озброєння. Учасники УНК одержали шрифти, також друкарня була вже майже готова, проте організацію викрили [21, с. 70].

Проміжною ланкою посеред національно-визвольним та демократичним рухами виступає Українська робітничо-селянська спілка (УРСС); її створили у 1959 році у місті Львів. Левко Лук'яненко був її провідним засновником та ідеологом. На початку 1959 р., він та член партії Степан Вірун вирішили заснувати організацію, яка б сприяла виходу Української держави зі складу Радянського Союзу. Незабаром до них також приєдналися Василь Луців, Олександр Лібович, Іван Кандиба, Йосип Боровницький та інші. 6 листопада 1960 року один із членів організації висунув пропозицію зібратись у нього на квартирі. На зібранні обговорювалась програма УРСС, яку склав Левко Лук'яненко [15, с. 72].

У новій версії програми спілки основними завданнями було визначено ненасильницьку боротьбу за культурні, громадянські, економічні та національні права. Боротьба за незалежність Української держави – мала би бути наступним етапом боротьби. Хоча ситуація в Україні на той час вважалася колоніальною, програма все ще базувалася на марксистсько-ленінських принципах [15, с. 73].

Чергове зібрання повинне було статись 22 січня 1961 року, однак кілька днів перед цим розпочались арешти. Іван Кандиба – був першим заарештованим, пізніше також заарештували Л. Лук'яненка та інших. Нова версія програми спілки, не була занотована, тому у справі згадувалась тільки у згаданих «нотатках». Основним матеріалом, на котрому ґрунтувалися звинувачення – був попередньо вилучений старий проект програми УРСС. До учасників спілки поставилися так, як ставляться до націоналістичних організацій. Засновника УРСС Л. Лук'яненка, засудили до вищої міри покарання, тобто до смертної кари, яку згодом після апеляції було змінено на 15 років ув'язнення, І. Кандиба отримав трохи менше – 11 років, а решта членів

спілки одержали по 10 років ув'язнення. Цю справу в літературі прийнято називати «справою юристів», так як усі члени спілки мали вищу освіту, більшість із них юридичну. Учасники УРСС мали на меті на підґрунті законів СРСР боротися за права нації та права суспільства [21, с. 73].

І хоч УРСС проіснувала не дуже довго та не встигла зробити багато, її можна визнавати першою якраз організацією дисидентів, як з точки зору її засобів боротьби, так і з точки зору її цілей. До того ж, ця організація була надзвичайно близька до майбутнього правозахисного руху, і найбільш активні члени якої згодом приєдналися до нього [21, с. 74].

Опісля XX з'їзду КПРС почався процес ліквідації та розвінчання культу особи і сталінської політичної системи; та певною мірою процес демократизації суспільства СРСР. В той же час починає зароджуватись дисидентський рух на теренах України, та в ряді інших республік СРСР. Появлялось все більше організацій, які мали на меті діяти легально, опираючись лише на популяризацію своїх ідей серед населення, до прикладу, УРСС, де ідею підпільної збройної боротьби, яку запропонував В. Луцьків було одразу відкинуто аргументуючи тим, що вона є неефективною і застарілою [21, с. 65].

У другій половині 1950-х років, виник новий рух, який уособлював цілісінький щабель розвитку українського національного руху. Він отримав назву рух шістдесятників. Цей рух складався в переважній більшості із юнацтва, людей яких розбудила хрущовська «відлига». Це були визначні художники, публіцисти, громадські діячі, поети та письменники, одним словом – українська інтелігенція. Цей рух зосередив свої зусилля на відродження національної культури та боротьбі проти русифікації [21, с. 66].

Поява шістдесятництва та відлига в нашій країні мали багато спільних рис з відповідними подіями у всьому Радянському Союзі. Оскільки Україна залишалася в стані найважливішого регіону імперії, тут події «відлиги» були доволі своєрідними, які помітно позначилася й на формуванні шістдесятництва. Для української інтелігенції та для нашої Батьківщини

загалом, осуд «культу особи» Сталіна мав особливе значення. Це пов'язано саме з тим, що за часів диктатури Сталіна Україна перестраждала одні з найбільш жакливиx подій у своїй історії: утиски, переслідування, голодомор, масові репресії та знищення національної еліти [23, с. 18)].

Чим же був характерний первинний етап шістдесятництва? Він охарактеризувався пошуком нової літературно-мистецької форми, яка була б відмінною від непорушних масок «соціалістичного реалізму». Як наслідок, цілком природньо, що пошуки нового змісту почали торкатись національних та соціальних проблем. У державі, де мистецтво та література повсякчас здійснювали соціальні функції, де вони безупинно офіційно та неофіційно розвивались, де вони були єдиними соціально заангажованими галузями, котрі доволі тяжко піддавалися всеосяжному контролю, по-іншому й не могло статись. Ті чи інші позиції естетичні зобов'язували відповідних громадських. Як наслідок професійні нововведення шістдесятників, трансформувалися в поза офіційну суспільну діяльність, котра була орієнтована захищати українську національну культуру. Культурництво черговий раз прийшло в життя української інтелігенції [23, с.18].

Творчість шістдесятників зацікавлювала різноманітні верстви українського населення: селянів, робітників та інтелігентів. Праці шістдесятників публікувались, їхні книги мали неймовірно великий попит, а виступи збирали цілі зали. Витвори мистецтва художників відвідувало дуже багато людей. Нової популярності та визнання, набули народна музика й мистецтво України. Також шістдесятники влаштовували різні літературно-мистецькі заходи й проводили літературні читання [21, с. 89].

Знищення утопії так би мовити про «нову» радянську культуру та про «нову» радянську людину й навернення до загальносвітової культури є однією із головних заслуг шістдесятників. Вони насправді повернули поняттям і термінам їхнє природнє розуміння. Рациональний та чесний погляд на реальність був неодмінним стимулом, для того, аби розшири та поглибити

культурологічні процеси. Також повернулася значущість вселюдських цінностей [21, с. 89].

Як би банально це не звучало, але у 1960–х роках ХХ сторіччя, українські шістдесятники були змушені повертатися до проблем 1860–х та 1920–х років, а саме: відновлення національної історії, збереження української культури, мови та їх розповсюдження. Мотиви такого підходу не були пов'язані з обмеженням політичного та культурного досвіду українських інтелектуалів, проте безсумнівно вони відігравали ту чи іншу роль. Цього вимагало реальне становище, яке було на той час в культурі України, практика «зросійщення» партійного керівництва й агресивність зросійщеного міщанства, котра весь час зростала. Попри усі свої вади, культурництво в першу чергу було початковим етапом ідейного визрівання шістдесятників, проте воно повинно було б бути організованим. Спочатку шістдесятники знаходили одностайні доволі спонтанно: на виставках, на літературних вечорах, на роботі. На початку 1960–х років появилася ідея об'єднуватись позаофіційно, як альтернатива офіційним творчим організаціям [23, с. 18].

Місцями зустрічей шістдесятників на той час були майстерні художників: І. Гончара, А. Горської та інших. А от центром їх зібрань став Клуб творчої молоді «Сучасник» у столиці України. КТМ заснували у 1960 р., офіційно під заступництвом міського комітету комсомолу. Побіля центру зібрань шістдесятників було організовано багато секцій: секція кіно, музична секція, художня та письменницька. При музичній секції організували перший в столиці ансамбль джазу, а театральна секція стала неофіційним «Другим українським театром». Клуб творчої молоді швидко набув популярності та став любимим місцем зібрання інтелектуалів [21, с. 89].

«Сучасник» відіграв дуже важливу роль в об'єднанні шістдесятників. Витоки його можна простежити ще з осені 1959 року, коли молодь київської консерваторії й театрального університету наладила характерні фольклорно – співочі групи. Студенти під кінець року ходили по місту з новорічними виступами та співали колядки. Також юнацтво гостилося у «старших»

українських діячів культури. Ця неврегульована діяльність студентів, звичайно ж визвала страшенне незадоволення партії міськкому. На молодь посипалось багато доган, проте вони намагалися захистити себе через російські «Известия», не маючи виходу міськком був змушений поступитись [23, с. 19].

Учасники колядування намагались «узаконити» такі діяння, і в них появилася ідея, створити клуб для юнацтва. Мар'ян Крушельницький дав пораду своєму вихованцю Лесю Танюку організувати театральний клуб для молоді. Але, за умови, що до нього також буде входити молодь з інших навчальних закладів столиці. Бесіда ця відбулась в середині березня 1960 р. Найбільш вірогідно, що там був присутній В'ячеслав Чорновіл, тому що йому теж сподобалася така ідея, і він розпочав пошук людей [5, с. 394].

Такою була попередня історія створення клубу для молоді. Що на раунок приводу його створення, науковці та учасники мають схожі думки. Це був прихований компроміс між студентами та владою. Остання в свою чергу хотіла спрямувати молодь у вигідне для себе русло. Юнацтву ж сильно імпонувала ідея отримання приміщення, в якому вони б могли влаштовувати свої зустрічі та проводити різноманітні заходи [1, с. 507].

Можна засвідчити, що утворення «Сучасника» стало систематичним продовженням тодішніх спонтаних спроб до організації. Юнацтво СРСР, котре виходило у світ із «димних курилок» вищих навчальних закладів, збираючись на мистецьких та культурних вечорах, мало потребу в легальній можливості діяти в рамках суворо встановленого суспільства. Для клубу молоді виділили кімнату під номером 13, у Жовтневому палаці. КТМ також був уповноважений створити власний статут, обрати керівні органи та визначити план подій. Влада, яка нібито йшла назустріч студентам, створювала для себе можливості для того, аби наглядати за ними. Усі дії клубу повинні були бути погодженні з комсомольською інстанцією [18, с. 123].

Так, по лінії Київського обкому комсомолу, діяльність «Сучасника» керувала секретар з ідеології Т. Главак, а від ЦК комсомолу – Є. Чмихало [1, с. 507].

Від самого початку діяльність КТМ не відповідала «ініціативі», котру затвердив міськком комсомолу. Учасники комітету намагались відроджувати українську культуру, історію та мистецтво, до прикладу: коли художники організували публічний показ картин, працівники міськкому відразу його скасували. Трапився одного разу й такий випадок, що співробітники партії міськкому, власноруч знімали картини, на яких було зображено карпатські церкви, а після того просто їх знищували. Також історики О. Апанович й М. Брайчевський читали доповіді з української історії, котрі були надто далекими від стилю «Короткого курсу історії ВКП(б)». «Другий український театр» ставив наполовину заборонені п'єси Б. Брехта й М. Куліша. Безперечно така діяльність клубу, була неприйнятною для влади. Тим не менш КТМ зміг безперешкодно існувати та діяти, мабуть через те що його учасники не торкалися національних проблем, або в наслідок впливової підтримки деяких співробітників міськкому комсомолу, таких як: Н. Корнієнко і Т. Главак, вони ставилися до молоді із щиросердечним співчуттям та намагались допомогти будь-якими способами [23, с. 20].

Переломним етапом у діяльності «Сучасника» був березень 1962 року, тоді на одні із зборів клубу прийшли такі художники як: В. Зарецький, А. Горська, Л. Семикіна, Г. Зубченко та інші. Якраз ці митці поставили питання про більш виразну орієнтацію КТМ на національну культуру та про мову, якою клуб веде свою діяльність. Не можна сказати, що до цього ці мотиви не були присутніми у роботі КМТ, проте тільки після того коли прийшли художники інтерес до національної культури значно виріс [23, с. 20].

Цю провідну думку найбільше підтримала група літераторів, передусім такі літературознавці як І. Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк. Пізніше після приходу В. Симоненка у клуб, голосніше зазвучала нота його громадської діяльності. З молодіжної, несерйозної організації юних київських

інтелектуалів, «Сучасник» поступово перетворювався на серйозне об'єднання, на національно-культурний підрозділ, діяльність котрого продукувала не лише культурні й мистецькі питання, а все більше схилялася до питань соціального та громадського значення [23, с. 20].

Діяльність КТМ у Жовтневому палаці набирала дедалі більшого розмаху. Неугодний для влади резонанс почався тоді, коли члени клубу розпочали давати художньо-літературні вечори. Учасники клубу ініціюють і організовують перші великі дійства, котрі присвячують пам'яті духовно-культурного та літературно-мистецького покоління «розстріляного відродження». Зокрема 12 травня 1962 року у великій залі Жовтневого палацу відбувся вечір пам'яті присвячений видатному українському режисеру, актору та драматургу Лесю Курбасу. Формальними організаторами цього дійства був КТМ та міськком ЛКСМУ [5, с. 345].

Співробітники міськком комсомолу попіклувалися про те, щоб дійство, яке було організоване КТМ, не виходило за так звані «межі». Насамперед вони забрали частину запрошень, які учасники клубу підготували на це дійство. Але члени «Сучасника» теж не розгубились, один із них придумав тактику визначення «своїх». Вона полягала в тому, що усім кому запрошення роздавали члени клубу, наголошувалось що разом із запрошенням на вечір пам'яті потрібно було взяти із собою червону квітку, відповідно хто прийшов лише із запрошенням, той був «непроханим гостем» [5, с. 345].

Діяльність «Сучасника», ставала дедалі кращою, більш різноплановою та зрілою, яка давно вже вийшла за межі культурництва. До прикладу мандрівка митців по Батьківщині, для того щоб ознайомитися з різноманітними пам'ятками історії та культури, надихнула інтелектуалів на складання реєстру таких дивовижних пам'яток та на те, щоб звернути увагу влади на їх жахливе руйнування. Перелік церков й інших пам'яток, яким загрожувало знищення, був переданий М. Рильському разом із посланням до ЦК. Послання пішло на «верхи». Ймовірно, це було одним із перших клопотань, про збереження української культури [23, с. 21].

Осінню 1962 року, була організована комісія при КТМ, для того, щоб з'ясувати правдивість чуток про масові поховання у Биківні жертв репресій. А. Горська, В. Симоненко та Л. Танюк – були членами комісії. Коли митці приїхали до Биківні, вони були просто приголомшені та збентежені, адже перше що вони побачили – це людський череп, котрим дітлахи грали у футбол. Подивившись уважніше, вони виявили дірку в черепі від кулі. Після спілкування із жителями цієї київської місцевості, картина набула, ще більш жахливого забарвлення. Згодом було складене письмо до міської ради, у якому вимагалось створення державної комісії, для того, аби дослідити це жахливе злочинство сталінізму, та встановити у Биківні меморіал пам'яті для репресованих. Найбільш імовірно, що шістдесятники цим кроком переступили усі можливі рамки [21, с. 91].

Такий доволі різкий перехід клубу, від діяльності суто культурницької до громадської, звичайно ж не міг не викликати негативної реакції із боку влади. Восени 1962 року, почалися масові позасудові репресії, які стосувалися членів «Сучасника». Починаючи від заборони виставок та літературних вечорів, закінчуючи погрозами, переслідуванням ба більше побиттям. Зарецького формально зробили президентом КТМ, а Танюка усунули від керівництва, проте він і далі продовжував керувати клубом [21, с. 91].

Столичні інтелектуали, такі як М. Вінграновський, Д. Павличко, І. Дзюба, І. Драч, у 1962 році, вирушили до Львова. Там вони провели кілька вечорів в університеті та у Спілці письменників. Згодом приїхали також А. Горська із Л. Танюком, які мали на меті зробити прем'єру п'єси – «Отак загинув Гуска» у драматичному театрі імені Марії Заньковецької. Проте Л. Танюку порекомендували покинути місто, а прем'єру п'єси, якби це не було дивним, забаронили [23, с. 21].

У місті Лева незабаром появився свій творчий клуб для молоді, який дістав назву «Пролісок». Аспірант Львівського університету Михайло Косів був очільником цього клубу. До його складу увійшло багато розумних і талановитих людей: студент істфаку І. Гель, брати Горині, викладач

університету М. Осадчий. У найближчий час до складу львівського КТМ також приєдналися: художниця С. Шабатура, подружжя Калинців, мистецтвознавець Г. Чубай та багато інших освічених людей [23, с. 21].

Шістдесятники із західної України були вівдвертими антирадянщиками, адже вони на власному надзвичайно гіркому досвіді, відчули більшовицьку тоталітарну машину, більшість із них на початку пропонували діяти на кшталт ОУН – УПА, у підпіллі із збройною боротьбою. Проте під час приїзду столичних шістдесятників, вони дійшли спільного висновку, що за умов, які склалися, краще діяти словом, аніж зброєю [21, с. 93].

Переважна більшість поетів, письменників та літераторів – шістдесятників з 1963 року, припинили друкувати. Реакцією на такі утиски влади, було поширення самвидавних і тамвидавних творів. Спочатку вони друкувалися за кордоном Батьківщини, у країнах Західної Європи також у Канаді та Сполучених Штатах. Через це культура українських дисидентів, розповсюджувалась, та ставала дедалі відомішою, для західних читачів. Мюнхенський журнал «Сучасність» у цьому процесі відіграв дуже важливу роль. Про творчість української інтелігенції заговорили «ворожі голоси», такі як: «Голос Америки», «Свобода» та «Бі-Бі-Сі» [19].

На території рідної країни критики Є. Сверстюк, І. Дзюба, І. Світличний змогли ще деякий час публікуватись, проте невдовзі і це радянська влада заборонила своєю цензурою. Бувало і таке, що відомі шістдесятники друкували свої твори під псевдонімом, або під чужим іменем. Доволі активно починають поширюватись твори самвидаву, орієнтовно із 1963 року. У той час у самвидаві було опубліковано надзвичайно багато антибільшовицьких статей, спершу вони були доволі обережними та політично беззубими, проте із 1964 року почали з'являтися праці із гострою критикою більшовицького режиму [19].

За словами відомого правозахисника, публіциста та дисидента І. Геля, кияни зосередили свою увагу на захисті культурних прав нації та прав людини, в той час як львів'яни визначили свою програму як «Боротьба за державність

України». По цілій Україні розпочали діяти КТМ, зокрема в Дніпрі та Одесі. Зароджувались осередки дисидентів у переважній більшості великих міст нашої Батьківщини. Але, на превеликий жаль, усі ці осередки потрапили під ковпак КДБ. Розпочалися догани, переслідування, побиття, незаконні обшуки і кінець кінцем масштабні арешти. Після того, як до влади прийшов Брежнєв, за спогадами шістдесятників, почалось демонстративне і відкрите стеження за ними. Чутки, котрі розповсюджувались із КДБ про можливі судові та позасудові репресії, ширились й раніше [21, с. 94–95].

На той час, коли розпочалися арешти, шістдесятництво вийшло на новий рівень, дисиденти сміло протистояли владі, та стали підґрунтям для майбутнього українського руху опору.

Підсумовуючи вищенаведений матеріал, можна зробити такий висновок: українська інтелігенція не хотіла коритися режиму та замовчувати всі злочини влади, а прагнула відстоювати та плекати своє. Рідну мову, історію, культуру, звичаї, проте влада СРСР намагалася перекрити усі шляхи, та шляхом обману нав'язати власне бачення історії України та її культури. Але попри все шістдесятники не скорились, не схиляли голову, вони надалі продовжували розповсюджувати свої твори, організовувати різноманітні заходи, влаштовувати виставки, вечори пам'яті та писати листи-скарги до вищого партійного керівництва, незважаючи ні на що. Вони знали, яке покарання їх могло чекати, але сильне духом та незламне покоління дисидентів вже нічого не могло зупинити.

РОЗДІЛ 2. РЕПРЕСИВНА КАМПАНІЯ 1965–1966 РР.

2.1 Арешти у серпні–вересні 1965 р.

Тиск на шістдесятників, який відбувався зі сторони влади СРСР, логічно мав би досягти кульмінації у вигляді відкритих репресій. Слушна вказівка «згори» – ось що залишалось необхідним для цього. Як ми вже зазначали вище в роботі, судячи по спогадах дисидентів, умисне стеження, яке передувало арештам, почалося опісля того, коли до влади прийшов Брежнєв і його прибічники, тобто наприкінці 1964 р. І саме тоді з Москви надійшла ось ця передбачувана вказівка. Цілком очевидним було те, що саме М. Сулов став ініціатором репресій проти української інтелігенції, а його неухильним помічником та кореспондентом в Україні був В. Маланчук – секретар львівського обкому [23, с. 48].

Як показали наступні події, завдячуючи якраз «націоналістичним тенденціям» серед інтелігентів, Україна була центром уваги влади «тіньового уряду». І саме наша держава була так би мовити «обраною», саме на неї була спрямована репресивна кампанія. Повсякденний плин часу для багатьох представників української інтелігенції був припинений наприкінці серпня – на початку вересня 1965 року. Насамперед поповзли брехливі чутки, котрі поширювали офіційні особи, ніби то про те, що була розкрита якась «бандерівська» організація, яка діяла підпільно, що вилучили зброю та багато іноземних банкнот, також про те, ще викрили нелегальну друкарню. Невдовзі вияснилось, що десятки людей зникли з робочих місць та університетських аудиторій. Усі ці зниклі особи потрапили в ізолятори КДБ [23, с. 48].

Без жодних сумнівів, ці незаконні арешти вели за собою ще й такі ж самі незаконні конфіскації та обшуки. Як доказ цьому поліції та підвіконня у відділах поліції поповнили 13 друкарських машин та близько 900 екземплярів «антирадянської літератури». Ба більше, у часи «відлиги» арешти, переслідування, побиття та обшуки в справах «антирадянських», не були

чимось приголомшливим та сенсаційно новим. Лише політичний антураж був чимось новим: була спроба тієї чи іншої систематизації арештів, затримували осіб одного духовного середовища, зрештою централізованість заходу була наявною. Преса СРСР замовчувала арешти. Скоріш за все «верхи» приймали рішення, якими методами вони будуть діяти: влаштовувати голосні процеси на кшталт «Розстріляного відродження» чи обмежаться закритими судовими засіданнями, через практику останнього часу. Однак «передові кола суспільства» в особах сумлінно підібраних партійних активістів, які були добряче «інформованими», під час «ідеологічних нарад» поширювали просто безглузду та незрозумілу інформацію про затримання націоналістів, котрі поширювали «антирадянські твори», та мали зв'язок з колишніми бандерівцями, вони ж зберігали різну зброю й мали підпільну друкарську машину. Однак стратегія спрацювала – одразу поширилось багато чуток, і по суті розпочалась психологічна обробка широких мас населення на кшталт шпигуноманії [23, с. 48].

Але організатори репресій не врахували однієї деталі – загальної атмосфери того часу. У повітрі ще ширяв «дух відлиги», в пам'яті суспільства ще занадто свіжими були викриття жахливих сталінських злочинів, окрім цього на свободі залишилось ще доволі багато дисидентів, які були здатні чинити активний опір владі. Люди у «вищих ешелонах», очевидно, трішки загубились у часі, на вулиці вже давно не 1937, а 1965 рік [23, с. 49].

Зовсім непередбачуваними були арешти як для суспільства, так і для влади в Україні. Неочікуваним був і наказ із Москви, який потребував негайного виконання, власне це і дає пояснення, чому репресивні заходи були такими не підготовленими і власне через це після ув'язнень, імена ув'язнених не вилучали із офіційного вжитку [21, с. 96].

Способи вибору місць для арештів, видаються не зовсім зрозумілими. Так як осередком дисидентів була столиця України, проте арештували там всього-на-всього семеро осіб, посеред яких ключовою особою був І. Світличний, і то його відпустили через брак доказів. Але саме тоді кинули

за ґрати на заході України аж сімнадцять осіб. Публіцистка та учасниця руху опору Н. Світлична пояснювала це тим, що для ув'язнень обирали тих, кого хотіли змусити розкаятись й таким чином підірвати їхній авторитет, а не за принципом активності. Проте така теорія, здається діяла тільки в столиці України, на заході ж арештам підлягали найбільш активні. А є лише дві причини, для пояснення того, що кількість заарештованих там була більша. По-перше, в черговий раз зіграв роль фактор влади: тоді як перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест, робив спроби всіляко врятувати ситуацію, Маланчук у Львові був «помічником» Суслова. По-друге, «верхи» пам'ятали про ОУН, вони мали страх, що на заході знову розгорнеться опозиція [21, с. 96].

Насправді репресивна кампанія проти дисидентів, ще більше їх переконала у власній правоті. Також арешти відсіяли слабших, тих хто був неготовий чинити опір владі [21, с. 96].

Арешти були старанно підготовленими. Оперативне стеження було встановлено за підозрюваними. На станції Красне 26 серпня 1965 року троє співробітників КДБ у цивільному затримали у вагоні потяга «Сімферополь – Львів» подружжя Горинів. Михайло Горинь разом із дружиною Ольгою повертались додому з Криму, де певний час гостили у товариша М. Масютка. 23 серпня подружжя заїхало у Коктебель, де Михайло одразу помітив, що за ним та за його співрозмовниками ведеться стеження. Хтозна чи апаратура того часу давала змогу записати розмову, але з того часу співробітники КДБ не випустили зі свого поля зору М. Гориня. В кінцевому результаті дисидента кинули за ґрати й не дали змоги повернутися до рідного Львова. Подружжя розсадили по різних машинах й повезли у слідчий ізолятор КДБ до Львова. 28 серпня дружину Михайла випустили на волю, а за ним тюремні ворота зачинили на 6 років. М. Гориню оголосили звинувачення в антирадянській пропаганді та агітації. На закритому судовому засіданні у Львові чоловіка засудили на термін – 6 років таборів суворого режиму. Того ж самого дня 26 серпня у Львові здійснили арешт над братом Михайла – Богданом, котрий був співробітником музею українського мистецтва [26].

Коли студент факультету стоматології київського медичного інституту, імені Олександра Богомольця Ярослав Геврич їхав на навчання до столиці, у невеличкому містечку Івано-Франківської області – Тисмениці, співробітник КДБ капітан Григор'єв висадив його з автобуса, і повіз до обласного слідчого ізолятора. У результаті в хлопця знайшли та вилучили дві фотоплівки, копії із зарубіжних країн та флейтон про Хрущова. На наступний день Ярослава відправили літаком до столиці у СІЗО КДБ УРСР із супроводом військових. Що так зацікавило кадебістів у юному студенту – медику? А те що батька його священника кинули за ґрати, через те що він відмовився переходити на московське православ'я. Матір хлопця була доволі освіченою, знала більше п'яти мов та мала університетську освіту. Проте їй було заборонено вчителювати. Юнак приятелював з М. Плахотнюком, разом вони їздили до Канева та ходили у гості до І. Гончара. Ярослава утримували цілих сім місяців в одиночній камері, та поставили вирок – 5 років ув'язнення суворого режиму. Проте адвокат подала апеляцію, і суд скоротив термін до 3 років ув'язнення [38].

У столиці України 28 серпня 1965 року заарештували Олександра Мартиненка. Батька Олександра розстріляли німці й парубок був змушений самотійно пробивати собі дорогу. Він закінчив Львівський політехнічний університет та працював інженером у Київському науково-дослідному інституті. Займався проблемами програмування сейсмічних коливань. Молодий чоловік готувався до захисту кандидатської дисертації. Також він відвідував хор «Жайворонок», який ґрунтувався на активних самотійних діях та вряди-годи відвідував КТМ. Засудили Олександра на 3 роки колоній суворого режиму, відбував покарання у Мордовській АРСР [38].

Також у Львові був заарештований 24 серпня 1965 року Іван Гель. Чоловік був студентом істфаку Львівського університету та працював слюсарем електровакуумного заводу. Івана засудили у березні 1966 року до 3 років суворого режиму, за те, що він розповсюджував твори самвидаву, та за «організаційну діяльність» [26].

Ще у Львові 24 серпня співробітники КДБ здійснили арешт двох жінок. Першою була Ярослава Менкуш, яка працювала в проектно-конструкторському інституті на посаді конструктор-модельєр. У жінки після пошуку реkvізували понад 200 листів копії, дві недодруковані статті та друкарську машину. Ярославу засудили на 2,5 роки ув'язнення в таборах суворого режиму за «антирадянську агітацію і пропаганду». Проте Верховний Суд УРСР, на щастя, скоротив термін її ув'язнення до одного року. Другою була Мирослава Зваричевська, яка працювала редактором в обласному архіві міста; її затримали на Ставропігійській вулиці та в ході обшуків знайшли 5 екземплярів самвидавних статей. Жінка була засуджена за «антирадянську агітацію і пропаганду», на термін у 8 місяців ув'язнення. Звільнили М. Зваричевську 24 квітня 1966 року [26].

У столиці 25 серпня здійснили арешт над Євгенією Кузнецовою (Савчук), яка була лаборанткою факультету хімії в державному університеті імені Тараса Шевченка. У процесі обшуку в неї було реkvізовано багато праць самвидаву та кілька десятків власних рукописів. Жінку засудили на 4 роки ув'язнення. Проте у 1967 році її звільнили від покарання через важке захворювання. 27 серпня у Львові затримали трьох чоловіків: С. Батурина, М. Осадчого та Т. Старака. Справи Т. Старака і С. Батурина до суду не дійшли. Проте справа Михайла Осадчого дійшла. Він працював у Львівському університеті старшим викладачем на кафедрі журналістики та був засуджений на закритому суді на два роки позбавлення волі у таборах суворого режиму [26].

В Одесі 27 серпня був заарештований І. Герета, котрий працював у краєзнавчому музеї в Тернополі, заступником директора з наукової роботи. Опісля декількох місяців позбавлення волі, Тернопільський суд виніс вирок – 5 років умовно. Проте це мало значення, бо за чоловіком був постійний нагляд кадебешників, тож можна було перекреслити мрії про подальшу кар'єру науковця. Невдовзі 30 серпня був заарештований чоловік, котрого позбавили роботи і котрий був тогочасним авторитетом серед інакодумців та дисидентів

– Іван Світличний. Неймовірно талановитий український письменник, публіцист, критик та перекладач став фактичним авторитетом, для активної частини суспільства. На його думку зважав навіть П. Шелест, тогочасний перший секретар ЦК КПУ. Співробітники КДБ мали доволі багато приводів, аби підставити його, та висунути ряд звинувачень, проте були зобов'язані відпустити його на волю через декілька місяців із висновком «соціально небезпечний» [26].

Також під кінець серпня були заарештовані митці з Івано–Франківщини, учитель із села Рожнятівського району Михайло Озерний та художник Опанас Заливаха. М. Озерний отримав 6 років позбавлення волі в таборах, проте Верховний Суд УРСР скоротив термін покарання до трьох років. Художника Опанаса Заливаху позбавили волі на 5 років у мордовських таборах, тамтешні працівники дали дозвіл митцю, на те щоб він малював, але всі його роботи при обшуку реквізовували [26].

Першого вересня на Волині заарештували Дмитра Іващенка, котрий був асистентом місцевого педагогічного інституту, працівником кафедри української мови та літератури. Чоловік був очільником клубу поезій та передруковував багато антирадянських самвидавних творів. Його судили разом із викладачем історії Валентином Морозом, котрого кадебісти заарештувала того самого дня в Івано-Франківську. В. Мороз був засуджений на 4 роки позбавлення волі в таборах суворого режиму, а Д. Іващенко, котрий був учасником війни та мав нагороди державного рівня, на 2 роки. 4 вересня на півострові Крим у місті Феодосія, співробітники КДБ затримали письменника та учителя Михайла Масютка. У процесі обшуку в чоловіка реквізували безліч самвидавних праць та видань, які були заборонені. Згодом письменника засудили до 6 років позбавлення волі в таборах [26].

Отже, арешти у серпні–вересні 1965 року були тільки початком великої репресивної кампанії радянської влади. Звинувачення правозахисників були доволі примітивними. Їх арештовували за те, що вони хотіли бути гідними громадянами своєї країни, а не «підстилками» радянського режиму. А будь–

який інший світогляд, що суперечив загальновідомим нормам в СРСР, вважався «антирадянським». Загалом кадибешники заарештували понад 25 представників української інтелігенції. Затриманих звинувачували за ст. 62 ч. 1 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда»). У січні 1966 року розпочалися судові процеси. Засудили 19 осіб, 15 з яких на закритих судових засіданнях.

2.2 Особливості слідства й судових процесів

Активізація руху дисидентів в Україні викликала вельми негативну реакцію у влади Радянського Союзу. Врешті-решт, докори та обвинувачення до учасників опозиційного руху призвели до масштабної спецоперації КДБ, яка отримала назву «Справа 88», вона відбулась у серпні – вересні 1965 року та відома в історії під назвою «Перша хвиля арештів українських дисидентів». Доволі багато учасників руху опору, потрапили до слідчих ізоляторів КДБ. І вже на початку 1966 року радянський режим організував безліч судових процесів над людьми, що були заарештовані, майже всіх було засуджено, проте на різний термін. Комусь суд призначав кілька місяців, а комусь до 6 років ув'язнення у таборах суворого режиму [28, с. 62].

Попри те, що судовий процес та слідство були закритими, стало відомо про низку фактів, які виявили грубі порушення букви і духу радянського законодавства. Окрім цього, безліч співробітників КДБ привикли до старих, незаконних, проте перевірених методів терору [25, с. 156].

Український політик, громадський діяч, публіцист та літературний критик В'ячеслав Чорновіл у своїй праці «Правосуддя чи рецидиви терору?» здійснює ретельний опис звірств, які чинили кадебісти. Від етапу збору доказів, матеріалів, котрі компроментували будь – кого з інакодумців, до особливостей виконання розправ у суді. Автор звертає увагу на те, що наперекір приватності місця помешкання та таємниці листування,

кадебешники переслідували, підслуховували розмови, чинили побиття та багато інших дій, котрі протирічили законам СРСР [25, с. 156].

Опісля того, як співробітники КДБ зібрали всі потрібні матеріали та докази, щоб звивуватити учасників руху опору в антирадянських діях, стартував наступний щабель – обшук, арешт та слідство. Як зазначає автор праці, арешти проводили за вказівко «верхів», тому що в один і той самий час у різних українських регіонах проводили арешти над великою кількістю осіб, котрих абсолютно нічого не пов'язувало й котрі навіть не були особисто знайомі один з одним. І на цьому етапі органи, котрі карали дисидентів порушували цілу низку законів. Ордер на обшук житла та ордер на арешт прокурори надавали, навіть не ознайомившись зі справою, інакше як можна пояснити те, що під час обшуків вилучали листи до близьких та літературу, котра була надрукована швидше 1920 – х років, та називали це антирадянськими. Були й такі випадки, що кадебешники не повідомляли родини ув'язнених про їх арешт та не дотримувались процедури ведення обшуку. Протести підозрюваних залишалися без відповіді щодо незаконного вилучення літератури, котра не мала ніякого відношення до справи [7, с. 57].

Під час слідства, від ув'язнених будь-якими методами домагались потрібної інформації. Для того, щоб підозрювані «розкололись» використовували низку незаконних засобів, таких як: погрози, моральний тиск, довгочасну ізоляцію та навіть побиття. Слідчі використовували інформацію, котру здобули незаконним шляхом, а саме підслуховуванням, працівники КДБ роздягали догола обвинувачених, та проводили принизливу процедуру, розказували подробиці їх інтимного життя, саджали до камер із підставними людьми та давали підроблені записки від рідних, також застосовували психологічний тиск. Нікому із підсудних не дозволялось писати протоколи дізнання під час допитів, їх власноруч складали слідчі КДБ, доповнюючи їх зміст відкритою брехнею. Агенти КДБ ще перед судом говорили ув'язненим, що їх засудять в обов'язковому порядку та наголошували, де саме заарештовані будуть відбувати покарання. Наслідком цих незаконних дій і

довгої ізоляції було те, що особи, у котрих була слабка психіка, просто не витримували цих звинувачень та гніту й траплялись такі випадки, що люди наговорювали самі на себе та на інших дисидентів, вони давали згоду на все, лишень би швидше цей жах закінчився [25, с. 157].

Опісля того, як слідчі кадебешники отримували потрібні показання починався завершальний етап – судове засідання. На ньому, залишались без уваги суддів ті порушення, що були зроблені у процесі слідства та більшого значення надавалось показанням, котрі були одержані в ув'язнених ніж свідченням деяких свідків. У 1966 році перші судові процеси, котрі проводились у містах на заході України: Івано-Франківську та Луцьку, були наполовину відкритими, проте ретельно підбиралися особи, які знаходилися в судовій залі, у подальшому часі засідання були закритими, проте вони лише на папері трактувалися як відкриті. Оскільки комуністи боялись, що їх звинуватять у тому, що вони безпідставно порушують національні права українських дисидентів [17].

Незважаючи на те, що в залі суду перебували переважній більшості судді, охоронці та підсудні, суддя уникав зачитувати документи, марковані як антирадянські, і розглядав другорядні факти з життя обвинувачених. Родичів обвинувачених не сповіщали про початок судового засідання та про винесений вирок, доволі часто були такі випадки, що повістки про виклик до судової зали свідкам вручали фактично в останній момент. «Вишнею на торті» був зневажливий та грубий тон голосу, яким прокурор і судя звертались до свідків та підсудних. Люди, котрих звинувачували, фактично позбавлялися від права на об'єктивний захист, особливо у процесі закритих судів. Через те, що адвокати, які повинні були мати інституційний авторитет не виконували свою функцію захисту обвинувачених й вони повинні були мати так званий «спеціальний дозвіл» на участь у політичних судових процесах, хоча в законі не згадувалось про такий «спеціальний дозвіл» [17].

Як наслідок, адвокати часто виконували функції обвинувачів у суді. «Захисники», яких наймали родичі обвинувачених, могли не інформувати

родину про стан здоров'я та фізичний стан обвинуваченого, також не надавали інформації про час судового засідання, і навіть намагалися не зустрічатись із ув'язненим та його родиною. Навіть коли наймачі хотіли відмовитися, щоб він не брав участі у справі, це далеко не завжди було можливо. У тому випадку, якщо адвокати робили спроби виконувати свою роботу належним чином, вони досить часто отримували погрози з боку прокурорів, навіть під час судових процесів [7, с. 84].

Якщо обвинувачений не визнавав своєї вини і не вів себе в суді так, як того хотіла сторона обвинувачення, суддя приймав рішення про фальсифікацію протоколу судового засідання. Зрештою, ті, хто активно намагався захищатися, доводив порушення влади над національними правами українців і цитував праці Леніна, отримував дуже жорсткі вироки порівняно з іншими за те саме «злодіяння». Майже завжди для того, щоб отримати необхідні обвинувачення запрошували «експертів», які робили висновок щодо антирадянського спрямування їхньої літератури [7, с. 57].

Хочемо навести декілька прикладів судових процесів, які відбувались над дисидентами. Опозиційна діяльність українського історика, дисидента Валентина Мороза викликала все більші занепокоєння «верхів». Упродовж 1964–1965 років діяльність кадебешників була планомірно спрямованою на прослуховування помешкань Дмитра Іващенка на Волині й Валентина Мороза в Івано-Франківську; співробітники КДБ вели систематичне стеження за ними. В. Мороз неодноразово помічав підозрілі погляди та мав здогадки що за ним ведеться спостереження, тому детально проговорював те, як буде себе вести у процесі ймовірного арешту. Однак, за доказами сучасників, дисидент не сприймав можливість репресій з боку режиму всерйоз і розраховував на можливість тиску на радянську владу з боку міжнародної спільноти [28, с.62].

У перший день вересня 1965 року управління КДБ в Івано-Франківську, відкрило кримінальне провадження щодо В. Мороза, а управління в Луцьку щодо Іващенка. Того ж дня кадебешники провели затримання історика у власному помешканні та провели ретельний обшук квартири. Слідчим вдалось

реквізувати особисті щоденники дисидента, доволі багато літератури самвидаву та збірку українських повстанських пісень. Також у цей час заарештували у Луцьку Д. Іващенка, коли той повертався додому з подорожі по Волині, а 2 та 10 вересня у його помешкані було проведено два обшуки. За їхніми результатами у нього вилучили речові докази та багато заборонених праць [28, с. 63].

Слідчий період кримінальної справи дисидентів тривав упродовж трьох місяців. Протягом цього часу було проведено 18 слідчих дій за місцем проживання обвинувачених та їхнього оточення. З яких 6 було проведено в Івано-Франківську і аж 12 – у Луцьку. Результатами обшуків були більше ніж 150 вилучених антирадянських докуменіт, книжок та праць, також 12 документів самвидаву добровільно принесли свідки. Усі ці матеріали були підґрунтям звинувачень на судових процесах над дисидентами. Слідчі органи КДБ найбільш всього хотіли, аби чоловіки «принесли їм на тарілці» щиросердечне каяття. Вони всіляко намагались витягнути з них бодай щось. За весь час ізоляції дисидентів, тобто упродовж 3 місяців, кадебешники влаштували Д. Іващенку – 19 допитів, а В. Морозу – 17 [28, с. 64–65].

Від початку перебування за ґратами Валентин Мороз обрав тактику часткової відкритості під час допитів, він активно співпрацював зі слідчими, проте спростовував неправдиві факти про свою причетність до «антирадянської пропаганди». Чоловік робив спроби відвести підозру від власних соратників, він заперечував те, що вони поширювали самвидавні праці, намагався всю вину взяти на свої плечі, запевняючи слідчих у тому, що всі матеріали, котрі було вилучено, поширював самотійно. Такої позиції дисидент дотримувався під час перших допитів. Для того щоб чоловік швидше «розколовся» слідчі КДБ маніпулювали та використовували незаконні методи для посилення морального тиску. Зосібна кадебісти доволі сильно посприяли тому, щоб Валентин Мороз отримав послання від іншого інакодумця, котрий радив зізнатися у розповсюдженні самвидавних праць. Це послання принесла чоловікові його дружина Раїса [28, с. 66].

Врешті-решт, під час допитів, котрі відбувалися 7 та 8 вересня дисидент під тиском кадебешників признав свої погляди «націоналістичними» та перестав заперечувати, що він не мав стосунку до «антирадянської» діяльності. 10 вересня відбулась цілковита зміна поведінки дисидента. Під час допиту Валентин Мороз не мав іншого виходу, як зізнатись, що він був причетним до «антирадянської пропаганди». Після зізнання він почав описувати у найменших деталях свій світогляд та розкався, що в майбутньому вбачав створення самостійної та суверенної України. На протигагу івано-франківському дисиденту, Д. Іващенко, в оселі котрого реквізували набагато більше «антирадянського» матеріалу, на співпрацю із кадибешниками наважився із самого початку. Він надав багато інформації про власну «антирадянську» діяльність до 10 вересня, розказав, що поширював із власної ініціативи самвидавні праці також розповів про взаємини із Є. Сверстюком й С. Забужком [28, с. 67].

Після того коли івано-франківський і волинський дисиденти зізнались у «скоєнні злочину», 10 січня 1966 року їх звинуватили за 62 статтю ч. I Кримінального Кодексу (КК) УРСР. Максимальним покаранням по цій статті було до п'яти років заслання та до семи років ув'язнення [21, с. 97].

Того ж року у місяці лютому в Івано-Франківську відбулось судове засідання над Михайлом Озерним. В судовій залі були лише особи із так званим «спецпропуском» та кілька свідків. Звинувачений був батьком двох маленьких дітей та вчителював у сільській школі, повністю визнав свою провину, та пообіцяв кадебешникам спокутувати свій «гріх». Замість того, щоб надати належний захист підсудному, адвокат фактично перейшов на бік звинувачів, та лише «замовив словечко» за те, щоб підсудному скоротили термін позбавлення волі. В. Іванишин, котрий був заарештований разом із М. Озерним та відпущений за «розкаяння», також давав так би мовити потрібні свідчення для обвинувачення [23, с. 53].

Однак і тут трапилась несподівана ситуація. А. Матвієнко, викладачка київського університету, котра було однією зі свідків на судовому засіданні,

категорично відмовилась свідчити проти М. Озерного, протилежно тому вона сказала, що його провини не має, що він – чесна та порядна людина. Жінка зробила спробу протестувати супроти методів ведення слідства, і як пізніше стало відомо з інформації, яку поширювали офіційні особи, поводи́ла себе «зверхньо та зухвало». Проте головною проблемою для влади було не це, а те що кадебешники допустили на судовий процес кориспондента газети «Радянська Україні» – Павла Скочка, котрий невдовзі написав офіційного листа до Петра Шелеста, в якому детально розповів про процес судилища над учителем. Ця інформація швидко появилася у самвидаві, через що стала відомою не тільки представниками влади а й великій частині суспільства, що Михайла Озерного примусили розкаятись за те, що він прищеплював вихованцям любов до рідної культури та мови. Тим не менше, дисидента за це засудили на шість років позбавлення волі в таборах суворого режиму [21, с. 53].

24 лютого 1966 року на черзі був процес у Тернополі, він же напротивагу попереднім судовим процесам був продуманий до дрібниць. До судової зали були запрошені «спеціальні» особи: «актив» міста, співробітники комсомольських органів та секретарі первинних партійних організацій. Судовий процес був над співробітником музею – І. Геретою та вчителем музики М. Чубатим. Обласний тернопільський суд зважаючи на те, що вони були доволі слухняними свідками у справі М. Озерного та на те, що вони щиро розкаялись, виніс їм умовні вироки – чотири та п'ять років [26].

У Івано-Франківську в березні 1965 р. відбувся закритий судовий процес над митцем Опанасом Заливахою. Владою була створена наступна експертна комісія, котра складалася із «вчених» зі Львова. Цю комісію створили з метою зібрання великої кількості «кримінальних доказів» у цій справі, щоб «вчені» провели ретельний аналіз праць, котрі були вилучені кадибешниками під час обшуків. Ця комісія надала ще один взірєць рівня політичної дурості та відповідного «професіоналізму», тоді коли охарактеризувала один із творів, що був надрукований на машинці та визначила його як «антирадянський,

націоналістичний текст невідомого автора». Це був, як згодом з'ясувалось – вірш Кобзаря «Доля», котрий був надрукований два роки тому англійською мовою у Москві. Художника засудили до 5 років ув'язнення в таборах, та в тюрмі заборонили малювати [23, с. 54].

Наступним був судовий процес над Михайлом та Богданом Горинями, Мирославою Зваричевською та Михайлом Осадчим. Майже до місяця часу затягнулось його підготування, скоріш за все через те, що на двох попередніх справах звинувачені виступали у ролі свідків. У Львові 13–14 квітня стався повністю закритий судовий процес за чітко спланованим алгоритмом. Проте вже 15 квітня усе перевернулось згори на голову. Зі столиці України до Львова приїхали Ліна Костенко, В'ячеслав Чорновіл, Іван Драч, Микола Холодний та Іван Дзюба [23, с. 54].

Київські дисиденти стали на підтримку засуджених, коли тих виводили із зали суду. Активісти стали біля виходу та кричали слова підтримки. Також можновладці мали багато неприємностей через свідків. До прикладу В'ячеслав Чорновіл, він навідріз відмовився давати свідчення, так як судовий процес був закритим, тобто незаконним, чоловік не хотів бути учасником «порушення закону». Внаслідок чого суддя наказав вигнати його із зали суду та виніс ухвалу про притягнення дисидента до кримінальної відповідальності [23, с. 55–56].

Таким чином можна зробити висновок що карні органи та органи суду порушили величезну кількість законодавчих норм й положень Конституції УРСР й СРСР, здійснюючи репресії над дисидентами «першого покосу». Проведення такої навмисної та жорстокої розправи вказувало тільки на одне: це не була реакція на вчинену дію, а прийом залякування звинувачених та усіх інших, хто лише схоче мислити інакше ніж того велів режим та буде переживати за становище України та її громадян.

2.3 Використання режимом позасудових методів

Радянський тоталітарний режим не терпів суперництва в інформаційному просторі, персоніфікований спецслужбами і компартією, він намагався у будь-який спосіб знищити таке суперництво. У державі, де будь-яка альтернатива до офіційних поглядів жорстоко каралась, рух дисидентів виявився найголовнішим подразником для «верхів». Для українського дисиденського руху було найбільш характерним зосереджувати свою увагу на проблемах українського суспільства та на методах їх вирішення. Радянський режим маючи в собі такого противника, який не боїться рішуче діяти, робити супротив, звертатися зі скаргами до найвищих керівників, мусив його якнайшвидше усунути. Оскільки тоді, як відбувались відкриті суди над дисидентами у більшості випадків підсудні в кінцевому результаті виходили переможцями зі словесних баталій у судовій залі. Бувало й таке, що коли судя озвучував вирок для обвинувачуваних присутні говорили їм слова підтримки та кидали букети квітів до їхніх ніг. Такі події безвідмовно приносили немало шкоди для судових органів та для влади СРСР в цілому. Чим далі тим більше людей дізнавались про абсурдність звинувачень інакодумців [24].

Врешті-решт владні структури вимагали втілювати в життя закриті судові процеси, де вони фактично могли б чинити свавілля. І скоріш за все одне з найголовнішого, за що дуже довго боролась радянська влада – це вимога публічно визнати власну помилковість світогляду та визнати свою антирадянську діяльність. Через те що фізично знищити всіх тих, кого позбавляли волі було неможливо, це скоріш за все було б єдиним виходом із ситуації у якій радянський режим вийшов би переможцем. Саме для цього були направлені усі методи кадибешників – від переслідувань, підслуховувань, звільнення з роботи, морального та психологічного тиску до – побиття, насильницького утримання й позбавлення волі [24].

Кадебешники окрім судових репресій використовували й позасудові методи, щоб мати вплив на дисидентів. Мова йде про так звані «профілактичні

бесіди», коли вибраних людей запрошували до відділів КДБ для бесіди, на якій наголошували їм на тому, що слід припинити антирадянську діяльність, тобто негайне припинення усіх взаємовідносин з іноземцями, припинити читати і розповсюджувати антирадянські твори та вести антирадянські розмови, бо інакше їм не вдасться уникнути звинувачень, суду та позбавлення волі. Також співробітники КДБ намагались «витягнути» із допитуваних осіб інформацію про людей, які їх цікавили [20].

Одним із найкращих винаходів кадебешників була процедура «профілакування». Насправді ж це були залякування з використанням найсуворіших заходів аж до притягнення до кримінальної відповідальності. Партійні організації СРСР займались так званим профілакуванням людей, котрі викорінювали любі паростки національного, безжально виривали національні почуття з громадськості, прикриваючись «великою ідеєю інтернаціоналізму». Зосібна влада старалась якнайбільш ретельно локалізувати бодай найменший вплив інакодумців на решту суспільства [12, с. 153–154].

Окрім профілактичних бесід, радянська влада використовувала цілу низку позасудових методів та прийомів для придушення інакодумства. Одним із таких прийомів – було позасудове переслідування. Це був широкий набір практик, котрий спрямовував свою діяльність без заведення адміністративних або ж кримінальних справ на перешкодження будь-якій діяльності конкретних осіб. Такі переслідування можна поділити на два види: перший – це відомчі переслідування, другий – це кримінальні. Обидва види були протизаконними, проте різниця між ними була. Кримінальні – це методи, які були спрямовані, щоб перешкодити діяльності дисидентів та інакодумців: часті погрози, безкінечні обшуки помешкань, переслідування, побої і таке інше. А от відомчі відрізнялися від кримінальних тим, що там залучили щей адміністративний апарат: висміювання у засобах масової інформації, вигнання з інституту, звільнення з роботи, або ж переведення на нижчу посаду [34].

Також практикувала система позасудових крайностей – це коли за незрозумілих обставин жорстоко були побиті, а той взагалі вбиті дисиденти. Звичайно ж у кадибешників було чимало так званих помічників, які допомагали віднайти антирадянських осіб, у народі їх називали «стукачами». Таким помічником міг бути будь-хто з оточення об'єкту зацікавлення КДБ, навіть близькі друзі чи знайомі. «Стукачі» робили додатковий моральний тиск на обрану людину та створювали враження всюдисущності КДБ. Український громадський діяч Богдан Горинь зазначав, що був просто вражений після того як ознайомився з оперативними донесеннями КДБ – там було у найменших деталях описано по днях куди він ходив, що робив, де і з ким зустрічався. Такі ретельно зібрані дані кадибешники мали практично про всіх найактивніших діячів того часу. Зосібна такі ж дані були й про брата Богдана – дисидента Михайла. Інформатори КДБ, були сильними провокаторами, вони «витягували» з осіб потрібні їм словами, щоб пізніше за них і покарати [24].

Хочемо навести декілька прикладів незаконних переслідувань та звинувачень дисидентів. Відразу опісля акції протесту в кінотеатрі «Україна», коли декілька дисидентів виступили проти репресій, розпочались догани, переслідування й утиски усіх ініціаторів та тих людей, котрі їх підтримали. Український літературознавець, громадський діяч та активний учасник руху опору Іван Дзюба, був звільнений з роботи із видавництва «Молодь». Також В'ячеслав Чорновіл отримав сувору догану за так би мовити політичне «хуліганство» та йому дали пораду написати заяву на звільнення по власному бажанню, також його спеціально не зарахували до аспірантури столичного педагогічного інституту. У 1966 році, у зв'язку з тим, що відмовився виступати у ролі свідка на закритому судовому засіданні – так би мовити «скорочений» з редакції «Друг читача [23, с. 49].

Таке саме свавілля вчинили і над правозахисником – Василем Стусом. Дізнавшись, про його висловлення під час акції у кінотеатрі, збірку віршів юнака із плану видавництва «Радянський письменник» викинули, також його відчислили із другого курсу аспірантури в столичному інституті. Влітку

1966 року правозахисника також звільнили з Державного історичного архіву, де той обіймав посаду старшого наукового співробітника. А вже у вересні коли Стус працював на будівництві, його і звідти звільнили, обґрунтовуючи це тим, що він працює не за професією [6].

Також був звільнений у 1965 році з роботи за так званий «єретичний» виступ перед педагогами Волинської області, український літературний критик, пет, філософ – Євген Сверстюк. Він працював в інституті психології. На початку 1965 року викладач столичного університету Матвій Шестопад, був звільнений з посади викладача й отримав партійне стягнення за «націоналізм». Невдовзі 67 студентів стаціонару із 125 написали листа до Міносвіти та до керівництва університету, у якому вимагали повернути на робоче місце їх улюбленого викладача. Також юнацтво підтримали столичні журналісти та кілька викладачів [6].

Молодь чинила протести в університеті, в аудиторіях та в коридорах. Невдовзі радіо «Свобода» проінформувало усіх про заворушення, котрі діяться у столичному університеті, студенти-журналісти протестують проти звільнення викладача. Почався тиск на студентів, котрі поставили свої підписи на листі, від них вимагали негайно їх познімати, усіх хто не згодився це зробити було вигнано з університету. Юнацтво відраховували з навчальних закладів, а журналістів ретельно «опрацьовували» в парткоммах [35].

Ще одна жінка над якою чинили свавілля була активною учасницею руху опору – Михайлина Коцюбинська. Жінка була кандидатом філологічних наук та старшим науковим співробітником АН УРСР. Вона була однією з учасниць акції після перегляду фільму Сергія Параджанова. Влада їй за це жорстоко та безжалісно наказала, у 1966 році жінку виключили із партії, після того вона була переведена до іншого відділу Інституту літератури, її манаграфія про Кобзаря не була у плані видань, їй повністю заборонили публікуватись у пресі. Згодом зовсім звільнилили з роботи, довгий час шукала роботу, через неофіційну заборону на її працевлаштування [2].

Також активісток Людмилу Семикіну та Аллу Горську – наприкінці весни 1964 року виключили з художньої Спілки УРСР, за те що художниці намалювали вітраж в університеті, котрий в свою чергу несподобався владі. Партійні керівники були шоковані, коли побачили макет. Відверто кажучи зображені там національний герой та фактично символ України – Т. Шевченко та образ України – матері зовсім не вписувався у стереотипи, що були закладені радянською ідеологією. Негайно було скликано засідання компартії, на якому «засудили як ідейну ворожу» творчість мисткинь [40].

Отже використання режимом позасудових практик в той час було фактично нормою. Владні органи чинили люте свавілля над інакодумцями, а їхні страждання та публічне висміювання приносило їм тільки солодку насолоду. Та попри все активісти не здавалися, вони боролися до останнього, за те, щоб український народ не забував своє коріння, щоб не підкорювався радянській владі, а продовжував розвивати та поширювати українську літературу, розмовляти українською мовою та бути справжніми українцями!

2.4 Акції протесту проти репресій

У 1965 році, якраз у протесті проти переслідувань та арештів, відкрився новий вимір шістдесятництва. Опісля «першого покосу» молодіжний культурний рух почав потроху переходити в новий рух – рух правозахисту. Звичайно ж, що влада «допомогла» молоді віднайти нову ідею. Шістдесятники, котрі не змогли перерости у рух політичний, розпочали реалізацію у правозахисті. Радянська влада лише перенесла опір в іншу площину, котра на її думку була другорядною, «відірвавши» шістдесятників від суспільно-політичного процесу. Однак це лише з позиції влади, тому що інакодумці, котрих загнали у безвихідне становище, борючись за своє жяття, водночас надали значущості периферійній темі. Сторивши атмосферу недовіри та підозр владі всеодно не вдалось залякати шістдесятників, на противагу «розстріляного відродження», учасники руху опору 1960-х рр. були

значно більше згуртованими. На думку українського літературного критика, мислителя, філософа та учасник руху шістдесятництва – Євгена Сверстюка радянська влада була зовсім не готовою, до того що опісля арештів та позбавлення волі інакодумців, практично кожен хто залишився на волі свідомо буде висловлювати солідарність з ув'язненими [31, с. 129].

Заразом, протести переходили усі інтелектуальні кордони. До прикладу, Ліна Костенко виступила з критичним повідомленням на засіданні президії Спілки письменників УРСР, а Євген Сверстюк під час прес-конференції робив спроби повідомити зарубіжних журналістів. Зовсім інший задум, для того, аби повідомити суспільство про арешти вибрали Юрій Бадзьо, Іван Дзюба та Михайлина Коцюбинська [31, с. 129].

У новозбудованому кінотеатрі «Україна» 4 вересня 1965 року був здійснений показ фільму відомого кінорежисера Сергія Параджанова «Тіні забутих предків», котрий був вже на той час відзначений низкою міжнародних нагород. Опісля того, як своє слово сказав режисер, до мікрофона підійшов Іван Дзюба. Проте натомість чергової похвали Сергія Параджанова, чоловік звернувся до людей в залі, з промовою цілком іншого змісту. Дисидент розказав громадськості про те, що відбуваються арешти шістдесятників, проте всі це замовчують, після чого він назвав прізвища заарештованих [23, с. 48-49].

Слова Івана Дзюби викликали неабиякий ажіотаж посеред звичайних людей та посеред чиновників, хтось навіть почав відсторонювати чоловіка від мікрофону. «Брехня!», «Ганьба!» – звучали вигуки із залу, один із присутніх навіть включив сирену, щоб люди не чули промови. Проте промовця підтримав В'ячеслав Чорновіл, піднявшись зі свого місця, чоловік крикнув: «Хто протестує проти політичних арештів – встаньте!», також протест підтримав правозахисник Василь Стус. Кілька осіб підвелись зі своїх місць [23, с. 48-49].

Роман Корогодський – кінокритик, літературо - та кінознавець, активний учасник руху шістдесятників навів цифри: в залі показу прем'єрного фільму у

котрій було 800 осіб – підтримали протест лише кілька десятків, орієнтовно 50–60 людей. Співробітники кінотеатру не барячись жваво вимкнули світло та розпочали показ кіно [37].

Діялось щось схоже до демонстрації, котру зупинили «люди у цивільному», які прибули до кінотеатру під час того коли глядачі дивилися фільм. Владні органи назвали цю подію «провокацією», на противагу їм, правозахисники називали це демонстрацією протесту. В будь-якому випадку така подія була екстраординарною. Протести у кінотеатрі, проти свавілля, яке чинила радянська влада був доволі різким та відкритим. Учасники протесту робили порівняння між арештами 1965 року та між «розстріляним відродженням», це надавало їхнім демонстраціям специфічної гостроти та висвітлення свавілля влади у вкрай незручному для неї становищі [23, с. 49].

Виключна роль уряду в інформуванні слухняної громадськості про ці події була підірвана. Зрештою, середовище, в якому відбувалися протести, було абсолютно несподіваним. Посеред інтелектуалів, які, як передбачалося владою СРСР, були виховані в дусі повної лояльності та покори режиму, керувалися генетичними страхами попередніх поколінь та були залякані режимом, знайшлися ті, хто міг протестувати відкрито і навіть політично [23, с. 49].

Одними із найважливіших форм протесту було написання колективних та індивідуальних листів до вищого партійного й державного керівництва. Рух «підписантів» свідчив про зростаючий опір посеред інтелігентів, котрі небезпідставно вбачали у політиці держави повернення до «сталінських» прийомів управління. Віталій Кирейко – був одним із перших, котрий виступив на захист обвинуваченого, разом із шістьма митцями. Також є відомі листи – звернення Платона Майбороди разом із Михайлом Стельмахом й Андрієм Малишко, лист Леоніда Серпіліна з шістьма письменниками.

Наприкінці зими 1966 року 78 людей написали листа, у якому висловили свої переживання щодо судових засідань. Лист було адресовано голові КДБ УРСР – В. Нікітченку та прокурору УРСР – Ф. Глуху. У своєму листі,

інтелігенція не побоялась назвати підсудних своїми близькими друзями та попросити дозволу бути присутніми на судових засіданнях [31, с. 130].

Також відомими були листи учасників Спілки художників УРСР до Верховного Суду, котрі стосувались перегляду справи Опанаса Заливахи та львівських письменників. 20 квітня 1966 року, після судового процесу над Заливахою, велика кількість членів Спілки художників, таких як: Веніамін Кушнір, Алла Горська, Андрій Німенко, Галина Севрук, Галина Зубченко та інші, написали листа до Верховного Суду у якому просили переглянути справу митця. Адресанти у своєму листі звернули увагу на скромність й талановитість чоловіка, також вони писали що художника потрібно зберегти як творчу силу для суспільства та мистецтва СРСР. Такий лист як і маса попередніх, був доволі характерним для того часу. Стиль тодішніх протестів, котрі були написані завуальованими натяками та недомовками, задля уникнення цензурних чи будь-яких інших заборон, можливо був запрограмований їхньою підсвідомістю котра була «радянізована», а не усвідомленими намірами адресантів. Коли автори листа згадували про творчий потенціал митця, додавали також, що почались масові переслідування творчих людей. Зрештою доволі двозначно звучали рядки листа на рахунок «людяності духу законів СРСР». Одначе й ця суміш політичної перестороги та наївності, бажання мати вигляд порядних громадян потаємного незадоволення, сама по собі була неабияким кроком уперед [23, с. 57].

Опісля львівського, вже останнього судового процесу, письменники та правозахисники Іван Драч та Ліна Костенко, висунули пропозицію у процесі зустрічі із редакцією журналу «Жовтень», декотрим письменникам зі Львова виступити на захист ув'язнених та звернутись із прозьбою до суду, щоб Богдана Гориня віддали на поруки. Львівським письменника, не вистачило духу стати на захист своїх колег, проте вони підписали прохання до суду [31, с. 130].

Найбільш резонансним було «звернення 139-ти» інтелегентів, котрі осуджували практику арештів та вимагали, аби справи заарештованих

розглядали публічно. Ніяким чином ці звернення не впливали на хід справи, проте морально підтримували тих, кого позбавили волі й примусили владні органи діяти трохи обережніше [31, с. 130].

Підтримка ув'язнених друзями була діяльною й активною. На заході України у Львові, під час судового засідання над Михайлом та Богданом Горинями, Мирославою Зваричевською та Михайлом Осадчим, київські правозахисники: Микола Холодний, Ліна Костенко, Іван Драч, Михайлина Коцюбинська і В'ячеслав Чорновіл зібрали родичів, друзів та просто невдоволених свавіллям влади людей. Підтримка підсудних не зменшилась навіть після того, коли їм винесли вироки. У заслання до людей позбавлених волі часто писали багато листів, надсилали бандеролі та вітальні телеграми. Декотрі із дисидентів навіть створили фонд для підтримки засуджених та їхніх родин. Також влаштовували святкування для звільнених людей [31, с. 130].

Підсумовуючи вищенаведений матеріал, ми б хотіли зробити такий висновок: усі просьби та протести не мали реального впливу на долю людей котрі були позбавлені волі, або ж на хід судових процесів. Однак вони несли величезну моральну вагу. Передусім ув'язненні відчували неабияку підтримку, тому що у той чи інший спосіб неодмінно про неї довідувались. Для тих осіб, котрі опинились вперше в таких умовах, підтримка була найпотрібнішим атрибутом. Також органи влади, котрі відповідали за це свавілля, репресії, знущення побачили що своїми діями вони обурили не лише кільканадцять нонконформістів, а й велику частину інтелігентів, котрі були цілком лояльні до радянської влади.

РОЗДІЛ 3. НАСЛІДКИ ПЕРШОЇ ХВИЛІ АРЕШТІВ ДЛЯ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ ТА РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

На переконання українського дослідника І. Стасюка, друга половина 1960-х років в історії нашої Батьківщини була добою, сповненою протиріч. Попри те, що радянська влада суттєво збільшила тиск на рух дисидентів, котрий був спрямований на повну його ліквідацію, це мало зворотний ефект. Вельми ефективно активізувались протести та демонстрації проти ув'язнених дисидентів, а поширення самвидаву набрало таких обертів, котрі могли загрожувати владі СРСР. Більша частина тих, кого кинули за ґрати, не зупиняли там своєї антирадянської діяльності [28, с. 77].

Безсумнівно, що в суспільстві де панує жорстока цензура, про всіляке поширення позацензурних творів, листів, заяв, текстів та петицій учасників руху опору не могло бути жодної мови. Тому єдиним варіантом поширення усієї цієї літератури залишався «самвидав» - невідконтрольний радянській владі засіб розповсюдження інформації про те, що діялось на той час у межах нашої країни [8].

Цензура набула ще більшого посилення у 1966 році. Було заборонено показ кількох фільмів у кіностудії імені Олександра Довженка, режисерами та сценаристами котрих були усім відомі нонконформісти 1960-х років. У той же час було зроблено перестановки у редакції «Жовтня». Інтелігенти були цілковито позбавлені перспектив офіційно друкувати свої твори на території СРСР, тож дисиденти знайшли вихід, вони повністю перейшли на самвидав й тамвидав. Із КТМ мистецькі вечори та літературні заходи інакодумців знову повернулися до квартир. Проте, середовище дисидентів не стало менш згуртованим, на противагу все це лише зміцнило їх та показало що вони на правильному шляху [21, с. 101].

Часткове знищення інфраструктури самвидаву у 1965–1966 роках та хід судових процесів підштовхнули до зміни тактики. Найперше була змінена «методологія». Вважалося що безпечніше було виступати усе ж із

марксистських позицій. Така тактика була відповідною світобаченню авторів, котрі визначали розвиток самвидаву у середині 1960-х років. Також самвидав перестав бути анонімним. Найбільш прийнятною формою рахувалась «офіціалізація» творів самвидаву та створення їх у виді петицій до офіційних органів влади [21, с. 101].

Центральними працями того періоду без сумніву були «Лихо з розуму» В'ячеслава Чорновола та «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби (див. додаток Г). У відомого письменника – шістдесятника Івана Дзюби, ідея написання твору про національну українську політику виникла задовго до його написання, ще у 1963 році. За споминами письменника, у той час відчувалось вкрай необхідним створення такого аналізу, проте посеред офіційних суспільствознавців було чути тільки похвалу в сторону «партійної лінії». Самвидав у той період характеризовався лише декларативною критикою системи, ніхто не вдався у подробиці, не робив поглибленого аналізу про її хиби. Іван Дзюба насамкінець 1965 року відправив свого листа з протестом супроти арештів до ЦК КПУ, у якому чоловік доводив, що арештовувати невинних людей – це не є способом вирішення проблем, котрі підштовхують шістдесятників оцінювати радянську владу та дійсність у доволі неприємному для них світлі. Також до свого листа Іван Дзюба додав об'ємний машинопис, котрий мав назву «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Не перебільшуючи можна сказати, що цей машинопис визначив спрямованість інтересів більшої частини критично мислячих інтелігентів кінця 1960-х початку 1970-х років в Україні. Також праця стала надзвичайно відомою посеред частини «верхів», а особливо відомою вона була у прибічників тодішнього секретаря ЦК КПУ. Не можна виключати, що вкладені у праці ідеї резонували з суспільними настроями частини бюрократів. Загальновідомо що з працею «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Петро Шелест особисто ознайомився, за його вказівкою праця поширювалась та розповсюджувалась посеред партійної верхівки [23, с. 95–96].

Однак, якщо ми повернемося до оцінки праці в контексті періоду, коли вона появилася на світ, то дуже легко побачити, що праця мала універсальне значення. Посеред інакодумців вона приваблювала усіх та радикалам вона була до вподоби через те, що там було гостро поставлені національні проблеми та критикою російського ексклюзивізму тоді як помірковані настрої задовольняла лояльність до системи, стилю та змісту авторської аргументації. Не дивлячись на деякі незручності, котрі були пов'язані з тим що книга мала доволі великий обсяг, у самвидаві праця поширювалась з надзвичайно великою швидкістю. Її переписували, фотографували на плівки та передруковували на машинках. Працю читали майже по всій території України, вона потайно вважалася наполовину легальною, згодом дисиденти доволі швидко дізнались що вона була поширена і серед політичної верхівки тогочасної УРСР [23, с. 99].

Не менш гучного розголосу, аніж твір «Інтернаціоналізм чи русифікація?» зробила систематизована В'ячеславом Чорноволом збірка документів, котра отримала назву «Лихо з розуму», або як її ще називали «Портрети двадцяти «злочинців»». Дисидент зібрав інформацію про двадцять людей, котрі були ув'язнені під час «першого покосу», про їх перебування у засланні та помістив усе це у збірку, котра була наочним підтвердженням вражаючого свавілля, абсурдних діянь влади в переслідуванні шістдесятників. Перед очима читачів поставали не якісь там злочинці та антирадянські правопорушники, а цілком реальні люди, в більшості вони були доволі обдарованими і талановитими, єдиною провиною котрих було - небажання миритись із цілковитим свавіллям влади; із нерівноправним становищем свого народу; та із тим що рідна мова і культура занепадали. Автор збірки відправив повний текст В. Касіяну П. Шелесту, О. Гончару і В. Нікітченку. В'ячеслав Чорновіл у передмові вимагав гласності від органів управління у вирішенні долі засуджених й в обговоренні болючих питань для громадськості. Відповідь «верхів» також була відомою: позбавлення волі на три роки таборів загального режиму [23, с. 104].

Есеїстика Валентина Мороза посіла важливе місце у політичній публіцистиці самвидаву наприкінці 1960-х років. Пафлет, котрий вийшов першим ознаменував появу нової і дуже яскравої постаті в самвидаві. Він мав назву «Репортаж із заповідника імені Берії». Ця праця офіційно була призначена для того, аби її побачили вищі інстанції, щось на кшталт скарги політв'язня або листа – протесту. Навесні 1967-го року памфлет був пересланий із табору в руки В'ячеслава Чорновола, який повинен був надіслати його до Дем'яна Коротченко, тодішнього голови Президії Верховної Ради УРСР. По суті це була звичайнісінька самвидавська праця, котра в собі містила глибокий аналіз природи радянського диспотизму й соціально-психологічний аналіз радянської системи. Найважливішою ідеєю, котру втілював у свою статтю Валентин Мороз – це знецінення людського життя, поява незвичайного, рідкісного феномена «порожньої людини», спустошеної тоталітарним суспільством, знищення індивідуальності людини задля того, аби побудувати так звану імперію «гвинтиків». На противагу авторів попередніх самвидавних праць котрі викликали ажітаж у тодішньому суспільстві, Валентин Мороз у своєму памфлеті критикував глибинну природу системи, а не закликав до «конструктивного діалогу» в її рамках. Як і у випадку із працею «Лихо з розуму», у памфлеті чітко проголодається універсальна мотивація критики режиму, котрий побудований на засадах тоталітарної ідеології [23, с. 107].

Репресії, котрі відбувались у 1965 році відслонили нову добу в історії більшовицької імперії, яка отримала назву «доба неосталінізму». Проте на противагу сталінським часам, громадськість була більш свідомою та менш індоктринованою, тому кожного разу все більше і більше зневірювалась в утопічних ідеях комунізму. Також цьому допомогли процеси, котрі відбувались у цілому світі, до прикладу такі, як технічна та інформаційна інтеграція світу. Завдячуючи усім цим чинникам, диктатура СРСР на тому етапі життя уже не могла собі дозволити використовувати такі прийоми, як тотальний терор, коли було знищено кілька мільйонів осіб, а лише обійшлась

арештами та репресіями проти шістдесятників, котрі вільно висловлювали свої думки та своє світобачення. Там де верхівка бюрократів бачила найбільшу загрозу, тобто у місцях де рівень національної свідомості був доволі високим, саме там репресії були особливо жорстокими [21, с. 99].

У більшості випадків ув'язнених у Радянському Союзі дисидентів у 1960-х – 1970-х роках, відправляли у дві виправно-трудова колонії, котрі були розташовані у Пермській області на Західному Уралі та у Мордовській АРСР [28, с. 77].

Засуджених дисидентів везли до колоній кількома етапами. Інколи цей перебіг подій був дуже складним та сутужним та займав декілька місяців. Український письменник-шістдесятник Анатолій Шевчук описав якими етапами його везли до таборів та зараз ми детальніше про це розповімо. Спершу було багато місяців дороги, із Житомира до Києва, там тримали дисидентів у етапних камерах. По законах потрібно було політв'язнів тримати в окремих ізоляторах, проте це правило неодноразово порушувалось, так як там усе було переповнено. Аж у Пензі дисидента ізолювали від решти, через те що він був єдиним політв'язнем та у них виявився один вільний ізолятор, але там він лише переночував та поїхав далі. А в столиці України дисидент сидів довго, сидів у велетенській камері – звідти вони формували «столипіни» кого і куди потрібно везти. Із столиці України Анатолій Шевчук опинився у Харкові, де пробув доволі тривалий час. Із Харкова потрапив до Воронежа, де знаходився у підвальній камері, пізніше у Пензу, потім до Рузаївки, звідти в Потьму, а потім уже у 11 політтабір Явас [21, с. 99].

Українського правозахисника, письменника та дисидента Івана Геля – також було позбавлено волі під час «першого покосу», чоловік згадував про цей етап як про найогидливіший та найгірший момент в житті політв'язня. Він також описав свою подорож до заслання у 1966 році. Першим етапом був переїзд зі Львова до Харкова, потім доба у холодному вагонному «купе»-трійнику, зустрічає конвой із собаками, опісля прибуття на Холодну Гору, там по камері бігали миші та щурі, оскільки каналізація була відкритою. Підлога у

камері була бетонна, а не дерев'яна, тримали сім днів, десять та місяць. Такі важкі умови були додатковим елементом психологічного і морального тиску на політв'язнів [28, с. 77].

На переконання американської історикині, письменниці та дослідниці Енн Епплбом, у 1960-х роках умови перебування дисидентів у таборах суворого режиму були ліпшими на противагу сталінським часам, однак все рівно досить суворими. Були вкрай поганими норми харчування у таборах, їда здебільшого була досить низької якості, а подекуди і зіпсована, та і норма калорій на добу була дуже низькою всього-на-всього – 2,4 тисячі калорій. Усім відомим є то факт, що собаки у таборах отримували набагато більше м'яса в день ніж люди. Щоб ізолювати політв'язнів від навколишнього світу, їм було дозволено відправляти тільки два листи в місяць та суворо забороняли отримувати посилки з їдою та цигарками. Дисиденти зобов'язані були носити не власний одяг, а тюремну уніформу чорного кольору. Обов'язково кожного дня політв'язні мусили відвідувати так би мовити «виховні бесіди». Для того, аби моральний тиск був ще сильнішим, ув'язненим строго забороняли лягати або сидати на ліжка та змушували їх ходити до їдальні лише «строєм». Як пізніше писав український дисидент Валентин Мороз, головною метою таких дій табірної адміністрації було ламання волі ув'язнених, тотальне знищення їхньої гідності, а також що не є дивним схиляння шістдесятників до співпраці з каральними органами [28, с. 78)].

У засланнях українські політв'язні знайомилися з політв'язнями інших радянських республік. Поволі здійснювався процес інтеграції українців у антитоталітарний загальносоюзний рух. У засланні українські дисиденти були ініціаторами та брали активну участь у багатьох правозахисних акціях.

Анатолій Шевчук також описав одну із таких акцій, про яку ми зараз тут і розповімо. Коли тюремна адміністрація починала так би мовити «закручувати гайки», посеред певного кола ув'язнених, не лише в українців, а й у людей з інших республік СРСР, з'явилась думка, що потрібно починати протести. Проти посилення режиму і цього свавілля що робили карні органи,

вирішили в знак протесту вчинити масову голодовку. Учасниками цієї голодовки були українці, євреї, прибалти та росіяни, усіх їх налічувалось 17 осіб, юних молодиків, котрі були цвітом дисиденства. Був у політтаборі БУР – розшифровується це як «барак усиленого режиму», й Анатолія Шевчука і ще трьох активістів помістили у той БУР. Голодували активісти цілий тиждень. Та їм не треба було витримати голодування якусь певну кількість днів, бо вони прекрасно знали, що ніхто їм цього режиму не послабить. Юнакам важливішим був сам факт протесту. Незабаром активісти довідались, що про їхній знак протесту говорили на радіо «Свобода» - це було саме тим, що потрібно. Тиждень, а там відразу прийшло декільком активістам передачі, послали когось з адміністрації, та просили передати, що поки вони не перстануть голодувати, то посилки ніхто не отримає. І вирішили вони, що вже пройшло достатньо часу, тиждень пройшов, то пора хлопцям і посилки отримати [21, с. 100].

Із 1966 року в історії політичних таборів починається нова доба. До цих пір уся діяльність ув'язнених була зосереджена на тому як працювати у підпіллі. Покоління 1966 року почало зосереджувати свою увагу на легальній праці. До того часу взаємин із за кордоном не мали та не боялися, нове покоління ж привезло взаємини із демократичними зарубіжними державами та зовсім цього не приховували. До цього часу лише окремі ув'язнені аргументували та відстоювали свою «антирадянську» позицію, нове покоління безстрашно та абсолютно відкрито доказували правильність свого світобачення. Як називали політв'язні у «великій зоні» одразу опісля закінчення «першого покосу», стартував всеосяжний моральний терор проти дисидентів, а особливо проти тих, хто будь-яким способом намагався висловити свою підтримку засудженому. По усій Батьківщині проходили так би мовити збори «трудових колективів» й партійні збори, котрі в свою чергу звільняли з роботи, відчисляли з інституту, позбавляли партійного квитка і таке інше. Таким чином усі найбільш активні дисиденти, котрі не були ув'язненими, потрапили у доволі важке соціальне становище, або зовсім були

безробітними, або мали якийсь невеличкий підробіток, багато із них повиганяли з партії та улаштовували їм збиткування на постійній основі на робочому місці. Велика кількість шістдесятників покаюлись, бо просто не витримали такого психологічного та морального тиску. Однак із ключових фігур руху опору був тільки Іван Драч [21, с. 101].

Літом 1968 року трапилась полія, котра не була напряду пов'язана із процесами інакодкмства в Україні та загалом в Радянському Союзі, проте мала на них значний вплив. У серпні цього ж року війська СРСР разом із військами інших держав учасниць Варшавського договору вторглися в Чехословаччину. Вулицями столиці країни – йшли танки СРСР. Їхні гусениці роздавили не лише «празьку весну», а й будь-які сподівання інтелігентів на хоч якусь можливість демократизація суспільства в СРСР [23, с. 78].

Події що відбулись у Чехословаччині значно повпливали і на радянську політику в сфері ідеології. Розуміючи, що може спричинити доволі мінімальна терпимість на «фронті ідеології», українські «верхи» активізувались. На прохання тодішнього секретаря ЦК КПУ ватага істориків та гуманітаріїв почала підготування матеріалів про минуле та теперішнє України, котрі незабаром вийшли друком у формі книги, та отримали назву «Україно наша радянська». Цей доволі нехитрий ідеологічно-публіцистичний твір повинен був слугувати орієнтиром для інтелігенції, він вказував межі, котрі були допустимими у висвітленні національного питання [23, с. 79].

Значною мірою стали сильнішими утиски і пригляд усіх ідеологічних структур у сфері мистецтва, літератури і преси. Тоді як у 1968 році були прийняті лише два «ідеологічні» укази ЦК КПУ, то упродовж 1969–1971 рр. – аж цілих десять. Петро Шелест сердечно закликав «посилення політичної пильності та своєчасного реагування на будь-які прояви ворожої ідеології».

Ініціатива ідеологічного тиску на українських дисидентів безсумнівно йшла з апарату М. Суслова із Москви. ЦК КПРС на початку зими 1969 року ухвалив так би мовити «визначний» указ. Назирцем і ЦК КПУ вже 3 березня 1969 року ухвалив свій указ під такою ж самісінькою назвою. Так як цей указ

не друкувався в газетах, доречно буде навести найбільш характерні місця з нього, котрі б дали повне розуміння про політичну вагу, зміст та спрямованість цього указу. Зосібна у цьому документі наголошувалось, що деякі сценаристи, автори та режисери відійшли від класових норм в оцінці і сприйнятті складних суспільно-політичних питань, проблем та фактів, а інколи стають провідниками поглядів, відмінних від ідеології соціалістичного суспільства [23, с. 80].

У літературній та видавничій діяльності це жахливе повторення «ждановщини» мало найбільший відблиск. Проте не менш активними каральні дії влади були й в інших сферах інтелектуальної творчості, вони просто не набували такого розголосу, зосібна в історіографії, етнографії, мовознавстві та інших. Ідеологічні корективи також відбувались майже непомітно у сфері кіномистецтва. На виконання вищезгаданого указу ЦК КПУ від 3 березня 1969 року на скурпольозному зібранні Комітету в справах кіноматографу 31 березня була ухвалена особиста постанова при Раді Міністрів УРСР. Мова йшла про потребу підвищити «ідейний ріфень» кінофільмів, та про те, щоб усі творчі робітники активізували свої зусилля для «спільного блага», тобто для того щоб на екрані більш майстерно показувались переваги радянського життя, життєдайний ефект впливу комуністичних ідеалів на свідомість суспільства. У наслідок цього всього, чиновники від кінематографу дали пораду режисерам та сценаристам змінити сценарії своїх кінофільмів [23, с. 83].

Реакція владних «верхів» часто супроводжувалась ступневим нарощуванням адміністративних покарань, переслідувань, політичного збиткування і репресій проти активістів опозиційного руху, і загалом проти будь-яких форм точно визначеної державою громадської активності. Особливість цього періоду стала – «провінціалізація» репресій [23, с. 83].

Таким чином, для періоду опісля першої хвилі арештів українських дисидентів характерним було плавне посилення адміністративного та ідеологічного тиску на дисидентів зі сторони державних верхів й zarazом

удосконалення руху опору та посилення самвидаву. У політиці правлячої еліти переважала "неосталіністська" тенденція, головними речниками якої були Л. Брежнєв та М. Суслов. Найбільш трагічним інцидентом того часу – це навала військ держав учасниць Варшавського договору очолюваних Радянським Союзом у Чехословаччину й придушення «Празької весни» – стала теж характерною межею у взаєминах СРСР з інакодумством.

РОЗДІЛ 4. ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ НА ПРИКЛАДІ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ ПРОТИ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ В 1960-Х РР.

Громадянська компетентність є однією із ключових в Державному стандарті базової середньої освіти, адже розвиток саме цієї компетенції відповідає за формування в учнів свідомої громадянської позиції, розуміння патріотизму, поваги до культурних цінностей українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, державної мови [51].

Формування громадянських компетенцій пов'язують з різними ідеями. Наприклад, розуміння демократії як форми правління; принципів справедливості та рівності, які мають стати основою життя людини: розуміння значення прав людини та їх застосування в житті [Державний стандарт базової середньої освіти]. Вміння людини, які має формувати громадянська компетентність відображені в Додатку Д. Формування громадянської компетенції тісно пов'язане з вивченням та розумінням історичних процесів.

Розглянемо вимоги до умінь та ставлень в громадянській компетентності для громадянської та історичної освітньої галузі висвітлені в Додатку 17 до Державного стандарту базової середньої освіти [51]:

- моделювати свою поведінку як активного і відповідального члена громадянського суспільства, який знає основи права, добре обізнаний із змістом прав людини та вміє їх захищати у правовий спосіб усвідомлення себе відповідальним громадянином України, розуміння своїх прав і обов'язків як громадянина України та готовність їх виконувати;

- формувати та обстоювати свою громадянську позицію щодо локальних та глобальних питань готовність відмовитися від нечесних практик під час розв'язання проблем;

- утримуватися від можливостей зловживати своїми правами плекання нетерпимості до корупції в усіх її проявах, розуміння неприпустимості толерування нерівності та недоброчесності;

- виявляти відповідальність, уникати негативних стереотипів та узагальнень, а також мови ворожнечі в обговоренні суспільних проблем і різних соціальних груп громадянська поведінка, що ґрунтується на почутті власної гідності та внутрішньої свободи, розвинутій правосвідомості та обстоюванні демократичних цінностей;

- брати участь у розв'язанні проблем різних спільнот, зважаючи на інтереси їх представників визнання цінності іншої особи та повага до її приватності;

- конструктивно співпрацювати з іншими особами, ініціювати або брати участь у реалізації проектів, громадських заходів толерантність і готовність до взаємовигідного розв'язання соціально-політичних суперечностей;

- усвідомлення себе відповідальним громадянином України, розуміння своїх прав і обов'язків як громадянина України та готовність їх виконувати;

- готовність відмовитися від нечесних практик під час розв'язання проблем;

- плекання нетерпимості до корупції в усіх її проявах, розуміння неприпустимості толерування нерівності та не доброчесності;

- громадянська поведінка, що ґрунтується на почутті власної гідності та внутрішньої свободи, розвинутій правосвідомості та обстоюванні демократичних цінностей;

- визнання цінності іншої особи та повага до її приватності;

- толерантність і готовність до взаємовигідного розв'язання соціально-політичних суперечностей.

Інформація щодо вимог до умінь та ставлень в громадянській компетентності сформована в форматі таблиці та виділена в Додатку Е.

Розглянемо навчальні програми з курсів «Історія України. Всесвітня історія» та «Історія: Україна і світ» для 10–11 класів та проаналізуємо, які там наявні теми, пов'язані з українським дисидентським рухом та його боротьбою проти радянського режиму.

Першою наявністю тем, пов'язаних з українським дисидентським рухом та його боротьбою проти радянського режиму, розглянемо навчальну програму для закладів загальної середньої освіти «Історія України. Всесвітня історія. 6–11 класи» затверджену в 2022 р [52].

Матеріал зустрічається в навчальних програмах 10 та 11 класів. У 10 класі по предмету «Всесвітня історія» пропонується як додатковий матеріал при створенні навчального проєкту по темі: «Філософія ненасильства у визвольних рухах ХХ ст. (досвід Махатми Ганді в діяльності Мартіна Лютера Кінга, Нельсона Мандели, радянських/совєтських дисидентів).

В 11 класі матеріал вивчається по предметі «Історія України» протягом вивчення двох розділів «Україна в умовах деєталінізації» та «Україна в період системної кризи союзу радянських соціалістичних республік». Вивчення проходить за темами: «Шієдєсятництво»; Київський клуб творчої молоді «Сучасник»; Спроби опозиційної діяльності: підпільні групи та організації; Зародження дисидентського руху; Антирежимні виступи; Посилення репресій проти української інтелігенції; Активізація дисидентського руху: течії, форми та методи боротьби; «Самвидав»; «Український вієник»; Українська громадська група сприяння виконанню Гельєїнських угод (Українська Гельєїнська група/УГГ); Прояви єврейського дисидентського та єіонієтського руху на теренах УРСР.

Розгляд тем, пов'язаних з українським дисидентським рухом та його боротьбою проти радянського режиму в Навчальній програмі для закладів загальної середньої освіти «Історія України. Всесвітня історія. 6–11 класи» [52] було узагальнено та відображено в форматі таблиці в Додатку Є.

Як бачимо, дисидентський рух розглядається фактично тільки в 11 класі, адже в 10 класі створення проєкту є більш додатковою та не обов'язковою до доведення інформацією. В 11 класі по предметі Історія України виділяється два розділи з шести з згадками про дисидентів та їх боротьбу. В усіх інших роках навчання тематика дисидентів не піднімається, що є не зовсім правильним, адже в ієіоричних матеріалах зберіглося дуже багато згадок про

історичних постатей цього періоду чия біографія могла б зацікавити юних слухачів.

Другою наявністю тем, пов'язаних з українським дисидентським рухом та його боротьбою проти радянського режиму, розглянемо навчальну програму для закладів загальної середньої освіти «Історія: Україна і світ. 10–11 класи», яка була затверджена в 2022 р. [53].

Матеріал розглядається лише в 11 класі, впродовж вивчення трьох розділів: «Світ у пошуках нових моделей розвитку», «Україна в період «відлиги»» та «Формування постіндустріального суспільства». При вивченні матеріалу охоплюються такі теми, як: Способи лібералізації комуністичного режиму в СРСР; Опозиційний рух: «Шістдесятники» і дисиденти; Передумови поширення опозиційних (антиолітарних, антикомуністичних, антиімперських) настроїв в українському суспільстві; Клуби творчої молоді; Українські «шістдесятники»: сприйняття, особливості діяльності, творчі здобутки; Дисидентський рух в Україні. Його ідейні засади, форми вияву й особливості; Підпільні групи та організації; Боротьба комуністичного режиму проти «шістдесятників» і дисидентів; Історичні концепції Українських дисидентів. Є частиною практичних занять: «Шістдесятники»: світоглядні орієнтири та досягнення. Є частиною практичних занять: «Україна в 1960–1980-х рр.: демографічні, етносоціальні та ментальні зміни», «Українська молодь 1960–1980-х рр.: інтелектуальні та моральні орієнтири». Входить до орієнтованих тем навчальних проєктів: «Провладна та опозиційна інтелектуальна діяльність як чинник кризи комуністичного режиму», «Панівна культура і контркультура України періоду кризи комуністичного режиму».

Як бачимо, найбільше розглядається лише в третьому розділі «Україна в період «Відлиги»». У другому розділі розглядається частково в підпункті 2.4. «Способи лібералізації комуністичного режиму в СРСР». У четвертому розділі є частково розглядається на практичних заняттях та тематика дисидентів зустрічається в орієнтованих темах навчальних проєктів. У цілому,

«Навчальна програма «Історія: Україна і світ. 11 клас» має шість розділів і лише в одному більш широко має розкриватись ця тема.

Розгляд тем, пов'язаних з українським дисидентським рухом та його боротьбою проти радянського режиму в Навчальній програмі для закладів загальної середньої освіти «Історія: Україна і світ. 10–11 класи» [53] було узагальнено та відображено в форматі таблиці в Додатку Ж.

У Навчальній програмі для закладів загальної середньої освіти «Громадянська освіта (інтегрований курс) 10 клас. Рівень стандарту» яка була затверджена в 2022 р., тем, пов'язаних з українським дисидентським рухом та його боротьбою проти радянського режиму не виявлено [50].

Проаналізуємо відповідність підручників різних авторів до навчальних програм для закладів загальної середньої освіти з тем пов'язаних з українським дисидентським рухом та його боротьбою проти радянського режиму.

Сформуємо список книг для аналізу та визначимо нумерацію книг для подальшого використання в аналізі:

- Мудрий М. М. Історія: Україна і світ – № 1 [44];
- Сорочинська Н.М., Гісем О.О. Історія України – № 2 [46];
- Даниленко В. М. Історія України – № 3 [42];
- Власов В. С. Історія України – № 4 [41];
- Хлібовська Г. М. Історія України – № 5 [49];
- Кульчицький С. В. Історія України – № 6 [43];
- Турченко Ф. Г. історія України – № 7 [48];
- Струкевич О. Історія України – № 8 [47];
- Пометун О. І. Історія України – № 9 [45].

Ми виділили дев'ять підручників, вісім з яких є розробкою курсу Історія України та лише один відповідає навчальній програмі «Історія: Україна і світ». Сформований перелік книг для аналізу в вигляді таблиці було відображено в Додатку З.

Для аналізу використаємо порівняння наявності виділених в Національних програмах для закладів загальної середньої освіти тем в Додатку Б та Додатку Г, тем з фактичною наявністю їх в підручниках різних авторів та різних років випуску Додаток Г (Нумерація книг буде використовуватись з Додатку Г).

Сформуємо дві незалежні порівняльні таблиці. Першим здійснимо перевірку відповідності з розгляду тем, пов'язаних з українським дисидентським рухом та його боротьбою проти радянського режиму в підручнику до Навчальної програми для закладів загальної середньої освіти «Історія: Україна і світ. 10 – 11 класи» (Додаток І).

Теми «Опозиційний рух: «Шістдесятники» і дисиденти. Підпільні групи та організації» та «Історичні концепції Українських дисидентів» було висвітлено в вигляді параграфів. Стосовно тем: «Передумови поширення опозиційних (антитолітарних, антикомуністичних, антиімперських) настроїв в українському суспільстві», «Клуби творчої молоді», «Українські «шістдесятники»: сприйняття, особливості діяльності, творчі здобутки», «Дисидентський рух в Україні. Його ідейні засади, форми вияву й особливості» та «Боротьба комуністичного режиму проти «шістдесятників» і дисидентів» було висвітлено як частина поданого матеріалу.

У підручнику «Історія: Україна і світ», автора Мудрого М. М. було не висвітлено підпункт «Історичні концепції Українських дисидентів», що вказує на незначну розбіжність підручника від програми, натомість в підручнику пропонується багато тем для самостійного опрацювання. Наприклад, укладіть у хронологічній послідовності події, які характеризують український рух опору 1960–1970-х років (шістдесятників і дисидентів), прочитайте один із творів українського самвидаву (наприклад, статтю Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», есей Євгена Сверстюка «Собор у риштованні»). Підготуйте відгук на нього тощо. Підручник ілюстрований, але не всі ілюстрації гарної якості, що ускладнить сприйняття матеріалу учнями.

Зведену таблицю відповідності розгляду тем, пов'язаних з українським дисидентським рухом та його боротьбою проти радянського режиму в підручнику до Навчальної програми для закладів загальної середньої освіти «Історія: Україна і світ. 10 – 11 класи» було відображено в Додатку І.

Другим здійснимо перевірку відповідності з розгляду тем, пов'язаних з українським дисидентським рухом та його боротьбою проти радянського режиму в підручнику до Навчальної програми для закладів загальної середньої освіти «Історія України. 11 клас».

Підручник Сорочинської Н.М., Гісем О.О. «Історія України» [46] (№ 2 у списку підручників) є гарно ілюстрованим, має багато додаткової інформації в вигляді розповідей про історичних постатей та є гарно структурованим. Відсутня інформація з приводу теми «Прояви єврейського дисидентського та сіоністського руху на теренах УРСР».

Підручник Даниленко В. М. «Історія України» [42] (№ 3 у списку підручників) повністю відповідає навчальній програмі, містить ілюстрації та тексти історичних документів, але написаний сильно в науковому стилі, який є важким для сприйняття учнями. Відсутня інформація по темі «Антирежимні виступи».

Підручник Власова В. С. «Історія України» [41] (№ 4 у списку підручників) є гарно структурованим відповідає навчальній програмі, має багато ілюстративного матеріалу та цікавих фактів з історії України. Відсутня інформація з приводу тем: «Прояви єврейського дисидентського та сіоністського руху на теренах УРСР» та «Антирежимні виступи».

В підручнику авторського колективу Хлібовської Г., Наумчук О., Крижановської М., Гирич І. та Бурнейко І. «Історія України» [49] (№ 5 у списку підручників) є помірно ілюстрованим та більшість інформації подано текстом, з цікавого є посилання на спогади історичних осіб та їх біографії. Матеріал хоч і гарно структурований перевантажений датами та важкий для сприйняття. Відсутня інформація з приводу тем: «Прояви єврейського

дисидентського та сіоністського руху на теренах УРСР» та «Антирежимні виступи».

В підручнику Кульчицького С. В. «Історія України» (№ 6 у списку підручників) тематика дисидентів представлена в розділі «Україна в умовах лібералізації суспільного життя» [43] та «Україна в період загострення кризи радянської системи» видання є не ілюстрованим, але написане простою мовою та легке в сприйнятті. Відсутня інформація з приводу тем: «Прояви єврейського дисидентського та сіоністського руху на теренах УРСР» та «Антирежимні виступи».

Підручник за авторством Турченко Ф. Г. «Історія України» [48] (№ 7 у списку підручників) містить посилання на оригінальні документи, що має допомогти учням навчитись самостійно аналізувати настрої, що панували в той час. Відсутня інформація з приводу тем: «Прояви єврейського дисидентського та сіоністського руху на теренах УРСР», «Антирежимні виступи» та «Український вісник».

Підручник Струкевич О. «Історія України» [47] (№ 8 у списку підручників) повністю відповідає навчальній програмі. Плюсом підручника є розроблені практичні завдання, доступна мова подачі. Мінусом – мала ілюстративність. Повністю відповідає навчальній програмі.

В підручнику Пометун О. І. «Історія України» [45] (№ 9 у списку підручників) тема представлена дослідження представлена темами: № 23 «Опозиційний рух» та 24-25 «Культура і духовне життя суспільства» він є структурованим за авторською методикою та навчальній програмі не відповідає.

Зведену таблицю відповідності розгляду тем, пов'язаних з українським дисидентським рухом та його боротьбою проти радянського режиму в Навчальній програмі для закладів загальної середньої освіти «Історія України. Всесвітня історія. 6 – 11 класи» було відображено в Додатку Й.

З проведеного аналізу можна зробити висновок, що більшість підручників мають незначні розбіжності з затвердженою навчальною

програмою та їх можна компенсувати за допомогою якісно сформованих учнівських проєктів.

Аналізуючи можливі шляхи формування громадянської компетентності в учнів на прикладі українського дисидентського руху можна побачити, що фактично розглядаючи поняття дисидентство або історичних осіб пов'язаних з течією, історичні документи того часу, тобто будь-який якісно підібраний матеріал буде формувати громадську позицію, адже мирний рух за права та свободи людей зазнав репресій з боку влади, тому його вивчення є дуже важливим в всіх аспектах.

Наприклад, орієнтовні теми для навчальних проєктів можуть бути:

- Аналіз праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» – допоможе в розумінні основних ідей дисидентського руху;
- План дій влади проти дисидентів (на основі відкритих історичних документів) – створення такого плану допоможе учням виявити взаємозв'язки між діями дисидентів та владними структурами, зрозуміти необґрунтованість утисків та самостійно виявити число жертв репресій;
- Вплив творчості шістдесятників на соціально-економічний стан суспільства – допоможе в розвитку критичного мислення в учнів, вміння реагувати на соціально-політичні процеси та шукати підтверджені факти;
- «Сповідь у камері смертників» Левка Лук'яненка – розгляд визначної постаті дисидентського руху, погляд на рух з середини організації, виявлення їх емоційної складової (тривоги, надій та переживань);
- Український «самвидав»: історія незламності – формування розуміння в учнів української самоідентичності та незламності;
- Аналіз діяльності Української громадської групи – формування розуміння громадських процесів, вміння аналізувати організаційну структуру організації та взаємозв'язки між членами організації;
- Зміст Гельсінських угод – вміння аналізувати нормативні документи, шукати взаємозв'язок між ідеями та фактичного результату.

- Вплив підписання Гельсінських угод на дисидентський рух – формування вміння відстоювання прав та свобод людей;

- Права людини в СРСР: чому існувала прірва між деклараціями та реальністю? – вміння працювати з дезінформацією та пошуком правдивих джерел стану суспільства;

- Перегляд та обговорення біографічного фільму «Заборонений» про життя Василя Стуса, де висвітлюються основні ідеї дисидентів. Трагедія руху українських націоналістів 1960-х років – формування вміння аналізу історичних постатей та формування критичного мислення учнів.

- Перегляд та обговорення розслідування «Історичної правди» на тему: «Справа Стуса» - вміння порівнювати та систематизувати інформацію з різних джерел, на основі чого робити висновки.

Список не є вичерпним, але учителям потрібно підготувати план по якому учень буде шукати інформацію, можливу літературу для використання, посилення на: журналістські розслідування, інтерв'ю учасників дисидентського руху тощо. Це є досить трудомісткий процес, який потребує багато часу та зацікавленості зі сторони учнів.

Також виникає необхідність підібрати якісний ілюстративний матеріал, так як в деяких підручниках він або взагалі відсутній або є досить нечітким та не цікавим. Адже, мало застосовувати просто фотографії основних дійових осіб, період дисидентів характеризується великою кількістю фото та відео матеріалів, інтерв'ю очевидців подій, тому досить дивно чому настільки масштабний національно-свідомий рух по плану вивчають тільки в одинадцятому класі.

За умови виділення більшої кількості годин на вивчення теми дисидентів, можна було б застосовувати інтерактивні ігри. Наприклад, поділивши клас на три частини. Одна з яких відповідала б за дисидентів, друга за радянську владу, а третя була арбітрами (суддями) та визначала правову основу кожної з груп.

Саме стан коли подача матеріалу є не сухим переліком дат та подій, а всебічна залученість та зацікавленість учнів до процесу навчання допоможе сформувати громадянську компетентність, яку в подальшому учень зможе застосувати в житті.

Таким чином підсумовуючи вищенаведений матеріал, ми б хотіли зробити такі висновки: громадянська компетенція є однією із ключових в Державному стандарті базової середньої освіти, адже розвиток саме цієї компетенції відповідає за формування в учнів свідомої громадянської позиції, розуміння патріотизму, поваги до культурних цінностей українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, державної мови.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи весь матеріал, котрий я навела у своїй дипломній роботі, хотіла б насамперед сказати, що український дисидентський рух, котрий переріс із руху шістдесятників та складався здебільшого з інтелігенції був напрочуд неймовірним явищем на сторінках історії нашої Батьківщини. Українські дисиденти, як і їх попередники доводили СРСР свою ідентичність, яку радянська влада з усіх сил прагнула стерти з пам'яті усього українського народу та нав'язати свою брехливу історію, жахливу мову та неймовірно огидну культуру. Проте у такої сильної та незламної нації, як українці, дуже кмітливі та свідомі «діти», котрі нізащо не спаплюжать власну культуру та історію. І тому на теренах нашої неньки України, було кому стати на захист всього українського народу та дати відсіч такому сильному противнику.

Такий опозиційний рух опору, як дисидентство виник через те, що не було вже сил терпіти усі звірства, які чинила радянська влада з Україною та її народом. Московські цабе сконцентрувавши усю владу та міць у своїх руках, чинили свавілля над більшістю республік в СРСР, та думали що це все, так просто їм зійде з рук, проте вони помилялись. Гідну відсіч вони отримали від українських дисидентів, котрі так просто не віддали в обійми ворогу все що для них дороге.

Українська інтелігенція, котра все більше та все частіше почала цікавитись національними питаннями, дуже турбувала радянську владу, остання намагалась перекрити усі можливі шляхи, проте шістдесятників це не зупиняло, вони мали бажання дійти до істини та показати справжнє лице Радянського союзу та радянської влади всім українцям. Починаючи із формування першого КТМ, де все частіше піднімались питання національні, шістдесятники потроху переростали у дисидентів, намагаючись стати на бік правди вони йшли до своєї мети, не дивлячись навіть на арешти, рух опору продовжував розвиватись та набувати все більшого і більшого розмаху. Радянська влада не переставала дивуватись, як після десятиліть терору, в

атмосфері жорсткого контролю й при всіх наявних засобах ідеологічної обробки міг зародитися цей гідний подиву виклик режимові.

В певний момент часу дисиденти перейшли межу «дозволеного», і радянський режим не заставив себе чекати. Наприкінці серпня 1965 року за вказівкою «згори» розпочались масові арешти інтелігентів. Проте це не стало перепорою на їхньому шляху, а навпаки показало, що вони рухаються у правильному напрямку. Загалом під час першої хвилі арештів дисидентів, було заарештовано понад 25 осіб, котрих здебільшого звинувачували у «антирадянській агітації та пропаганді». Насправді звинувачення були вузькоглядними та доволі примітивними, адже по факту українців звинувачували у пропагуванні української мови та культури.

Опісля арештів розпочались нескінченні та незаконні обшуки, переслідування, побиття підозрюваних. Кадебешники нехтували законами та чинили люте свавілля. Під час допитів використовували забороненні прийоми: моральний тиск, інтимні подробиці з життя людини, побиття. Жертви визнавали свою провину, тільки з тієї причини, щоб швидше закінчились усі ці звірства. Також після усіх цих допитів були страшенно незаконні судові процеси. Здебільшого судові засідання були закритими, часто адвокат виконував роль прокурора та міг не повідомляти рідним звинуваченого час судового засідання, у більшості випадків адвокати взагалі уникали контактів із родиною підсудного.

Радянський режим був неготовим то того, що після арештів та позбавлення волі інакодумців, практично кожен хто залишився на волі свідомо буде висловлювати солідарність з ув'язненими. Дисиденти чинили доволі сильний рух опору, адже не боялись писати листи-протести до вищого управління, в якому розказували про свавілля, яке вчиняють над їхніми друзями, або знайомими. Одним із найбільшх протестів, був протест 4 вересня 1965 році, в кінотеатрі «Україна», тоді І. Дзюба повідомив громадськості що відбуваються численні арешти проти інтелігенції, які ретельно замовчуються, чоловіка підтримали В. Стус та В.Чорновіл, проте їхні

промови заглушив звук сирени, та почався показ фільму. Попри всі подібні акції протесту, дисиденти також морально підтримували своїх ув'язнених друзів, що було неабияким жестом доброї волі, часто пересилали бандеролі та влаштовували зустрічі з ріднею.

Опісля першої хвилі арештів, рух дисиденства почав розвиватись ще стрімкіше, неабиякого поширення набули самвидавні й тамвидавні праці інтелігенції. Так як було заборонено друкувати під власним іменем, праці виходили під псевдонімом, або під чужим іменем. Усі арешти, незаконні судові процеси та ув'язнення не зупинили дисидентів, не переконали що потрібно зупинитись. Кмітливі, незламні та сильні духом інтелігенти й надалі продовжували свою діяльність, свою боротьбу проти СРСР.

Дуже важливим є вивчення цієї теми з історії України, адже цей шабель в історії нашої Батьківщини є неодмінною ознакою незламності українського духу, що так важливо пояснити підрастоючому поколінню. Аналізуючи можливі шляхи формування громадянської компетентності в учнів на прикладі українського дисидентського руху можна побачити, що фактично розглядаючи поняття дисидентство або історичних осіб пов'язаних з течією, історичні документи того часу, тобто будь-який якісно підібраний матеріал буде формувати громадську позицію, адже мирний рух за права та свободи людей зазнав репресій з боку влади, тому його вивчення є дуже важливим в всіх аспектах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Опубліковані документи і матеріали

1. Дзюба І. Спогади і роздуми на фінішній прямій. Криниця, 2008. 928 с.
2. Коцюбинська М. Із книги спомину. URL: https://web.archive.org/web/20101201103815/http://www.dzvinkaxxv.narod.ru/kot_syub.htm (дата звернення: 12.02.2023).
3. Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців») : зб. матеріалів / уклад Вячеслав Чорновіл. Париж: Перша укр. друк. у Франції, 1967. 335 с.
4. Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. У 2 кн. Кн. 1 / Упорядкував автор; Худож.-оформлювач Б. Є. Захаров. 2-ге видання, доп. Харків: Харківська правозахисна група; К.: Права людини, 2007. 352 с.
5. Танюк Л. Твори: в 60 томах. Т. 6. 920 с.
6. Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору? URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Chornovil_Viacheslav/Pravosuddia_chy_retsydyvy_teroru7.pdf? (дата звернення: 12.02.2023).
7. Чорновіл В. Я нічого у вас не прошу. Торонто, 1968. – 212 с.

Монографії і статті

8. Бажан О. «Самвидав як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну В 60-80-х р. р.» URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/Бажан%20О.%20Самвидав%20як%20засіб%20поширення%20інформації.pdf> (дата звернення: 14.03.2023).
9. Бажан О. Методологічні проблеми у вивченні історії дисидентського руху в Україні в другій половині 1950-1980-х років. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей*. Випуск 8. Київ, 2005. С. 296–303.

10. Бажан О. Традиції ОУН-УПА в дисидентському русі в Україні у другій половині 1950-х – на початку 1980-х років. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 11. Київ, 2007. С. 399–407.
11. Бажан О. Ушанування пам'яті Тараса Шевченка в Києві 1960–1970-х рр. за матеріалами Галузевого державного архіву служби безпеки України. *З архівів ВУЧКГПУ-НКВД-КГБ*. 2012. №1. С. 45–68.
12. Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). К.: Рідний край, 2000.
13. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: [Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України], 2003. 667 с.
14. Ведмідь Л. Великий терор очима шістдесятників. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/великий%20терор%20очима%2060-ків.pdf> (дата звернення: 28.01.2023).
15. Ведмідь Л. Програмні положення Української робітничо-селянської спілки: історичний аналіз. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.Драгоманова*. Серія 6: Історичні науки : Збірник. Вип. 1. С. 71-76.
16. Гавронська Т. В. Дисидентські рухи як спроба реалізації свободи слова і дії особистості. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2013. Вип. 22. С.176-182.
17. Деревінський В. Ф. Праці В. Чорновола «Правосуддя чи рецидив терору?» та «Лихо з розуму» як джерело до вивчення радянських репресій 1965–1966 рр. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/14339/Derevinskyi_Pratsi_V_Chornovola_Pravosuddia_chy_retsydyvy_teroru_ta_Lykho.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 12.02.2023р.).
18. Зарецький О. Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР. *Сучасність*. 1995. № 4. С. 51-59.
19. Захаров Б. Клуби творчої молоді (КТМ). URL: <https://museum.khpg.org/1127153242> (дата звернення: 27.01.2023)

20. Захаров Б. Напрями і течії дисидентського руху в Україні 1956-1987 р. URL: [file:///C:/Users/User/Downloads/НАПРЯМИ%20%20І%20%20ТЕЧІЇ%20%20ДИСИДЕНТСЬКОГО%20%20РУХУ%20В%20%20УКРАЇНІ%20%20\(1956-1987\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/НАПРЯМИ%20%20І%20%20ТЕЧІЇ%20%20ДИСИДЕНТСЬКОГО%20%20РУХУ%20В%20%20УКРАЇНІ%20%20(1956-1987).pdf) (дата звернення: 12.02.2023).
21. Захаров Б. *Нарис історії дисидентського руху в Україні* (1956-1987). Харків: Фоліо, 2003. 143 с.
22. Захаров Є. Огляд історії дисидентського руху.. URL: <https://museum.khpg.org/1586898337> (дата звернення: 26.01.2023)
23. Касьянов Г.В. Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. К.: Либідь, 1995. 224 с.
24. Ковалевич Т. Засоби тиску на український дисидентський рух та його дискредитація з боку КДБ. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/423-435Kovalevych-RM.pdf> (дата звернення: 12.02.2023).
25. Луцький Р. Теоретико – правовий аналіз праці В'ячеслава Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору». *Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки: матеріали III Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 17 травня 2019 року)*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2019. С.153-158.
26. Мельник І. Арешти української інтелігенції 1965 року. URL: <https://zbruc.eu/node/40697> (дата звернення: 06.02.2022).
27. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) : монографія. Київ: Смолоскип, 2010. 298 с.
28. Паска Б. Валентин Мороз: прапор українського дисидентства. Івано-Франківськ : Фоліант, 2018. 366 с.
29. Секо Я. Культурні об'єднання 1960-х рр. у контексті руху шістдесятників URL:

<file:///C:/Users/User/Downloads/Секо%20Я.%20Культурницькі%20об'єднання%2060-х%20pp.pdf> (дата звернення: 26.01.2023).

30. Секо Я. Львівське середовище шістдесятників. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/Секо%20Я.%20Львівське%20середовище%20шістдесятників.pdf> (дата звернення: 16.03.2023).

31. Секо Я. Розвиток українського шістдесятництва у 1965–1971 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. 2014. Вип. 2 (1). С. 128-134.

32. Секо Я. Український самвидав першої половини 1960-х рр. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 2. С.241-246.

33. Секо Я. Українські націоналістичні підпільні організації 1950–1970-х р.р. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Seko_Yaroslav/Ukrainski_natsionalistychni_pidpilni_orhanizatsii_19501970-kh_rr_zahalna_kharakterystyka.pdf (дата звернення: 26.01.2023).

34. Сухоручко В. Позасудові репресивні методи у боротьбі проти дисидентського руху. URL: https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/4_2021/19.pdf (дата звернення: 12.02.2023р.).

35. Терен Т., Сверстюк Є. Світло посеред темряви. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2014/12/2/185115/> (дата звернення: 12.02.2023)].

36. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і - початок 1970-х років) : монографія / О. Обертас; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченко. – Київ: Смолоскип, 2010. – 298 с.

37. Цалик С. Як прем'єра фільму «Тіні забутих предків» зламала життя режисеру Параджанову. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-53977038>(дата звернення: 06.02.2023).

38. Черкаська Г. 28 серпня 1965р. Перший покіс. URL: <https://uahistory.com/topics/events/11230> (дата звернення 06.02.2022).
39. Шаповал Ю. Петро Шелест. Харків: Фоліо, 2013. 127 с.
40. Штогрін І. Вона була «душею шістдесятництва» і її вбили. До ювілею Алли Горської. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30171723.html> (дата звернення: 12.02.2023р.).

Підручники та посібники

41. Власов В. С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький. Київ : Літера ЛТД, 2019. 256 с.
42. Даниленко В. М. Історія України : рівень стандарту : підруч. для 11-го кл. закл. заг. серед. освіти / Віктор Даниленко, Мирослава Смольницька. Київ : Генеза, 2019. 224 с.
43. Кульчицький С. В. Історія України: підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти: рівень стандарту, академічний рівень / С. В. Кульчицький, Ю. Г. Лебедева. К.: Генеза, 2011. 304 с.
44. Мудрий М. М. Історія : Україна і світ : (інтегр. курс, рівень стандарту) : підруч. для 11-го кл. закл. заг. серед. освіти / Мар'ян Мудрий, Олена Аркуша. Київ : Генеза, 2019. 304 с.
45. Пометун О. І. Історія України (рівень стандарту, академічний рівень): підруч. для 11 кл. закл. загальн. середн. освіти/ Олена Пометун, Нестор Гупан. Харків, 2012. 348 с.
46. Сорочинська Н. М., Гісем О.О. Історія України [рівень стандарту] : підручник для 11 кл. закл. загальн. серед. освіти / Н. М. Сорочинська, О. О. Гісем. Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2019. 240 с.
47. Струкевич О. Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закл. загальн. середн. освіти / Олексій Струкевич, Степан Дровозюк. Київ : Грамота, 2019. 240 с.

48. Турченко Ф. Г. історія України: 11 кл. : підруч. для загальноосвіт. навч. закл. : проф. рівень. К.: Генеза, 2011. 400 с.

49. Хлібовська Г. М. Історія України. Рівень стандарту: підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / Г. М. Хлібовська, О. В. Наумчук, М. Є. Крижановська, І. Б. Гирич, І. О. Бурнейко. Тернопіль: Астон, 2019. 256 с.

Навчальні програми

50. Громадянська освіта (інтегрований курс) 10 клас. Рівень стандарту. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. 22 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/navchalna.programa.2022.hromadyanska.osvita-10.pdf> (Дата звернення: 30.04.2023р).

51. Державний стандарт базової середньої освіти URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrayinska-shkola/derzhavnij-standart-bazovoyi-serednoyi-osviti> (Дата звернення: 30.04.2023р).

52. Історія України. Всесвітня історія. 6 – 11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. 2022. 106 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf> (Дата звернення: 30.04.2023р).

53. Історія: Україна і світ. 10 – 11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022р. 64 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/Istoriya-Ukrayina.i.svit-Intehrovanyy.kurs.30.09.2022.pdf> (Дата звернення: 30.04.2023р).

ДОДАТКИ

Додаток А. Спеціальне повідомлення КДБ УРСР про акцію протесту під час прем'єри "Тіней забутих предків", надіслане до ЦК КПУ 8 вересня 1965 р. Галузевий державний архів СБУ.

Додаток Б. Початок 1960-х: заснування київського клубу творчої молоді.

Додаток В. Вітраж «Шевченко. Мати». Робота художників Галини Севрук, Алли Горської, Опанаса Заливахи, Галини Зубченко, Людмили Семикіної, 1964 рік.

Додаток Г. Праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Додаток Д. Вміння, які формує громадянська компетентність.

Додаток Е. Вимоги до умінь та ставлень в громадянської компетентності.

Додаток Є. Розгляд тем, пов'язаних з українським дисидентським рухом та його боротьбою проти радянського режиму в Навчальній програмі для закладів загальної середньої освіти «Історія України. Всесвітня історія. 6 – 11 класи».

Додаток Ж. Розгляд тем, пов'язаних з українським дисидентським рухом та його боротьбою проти радянського режиму в Навчальній програмі для закладів загальної середньої освіти «Історія: Україна і світ. 10 – 11 класи».

Додаток З. Список книг для аналізу.

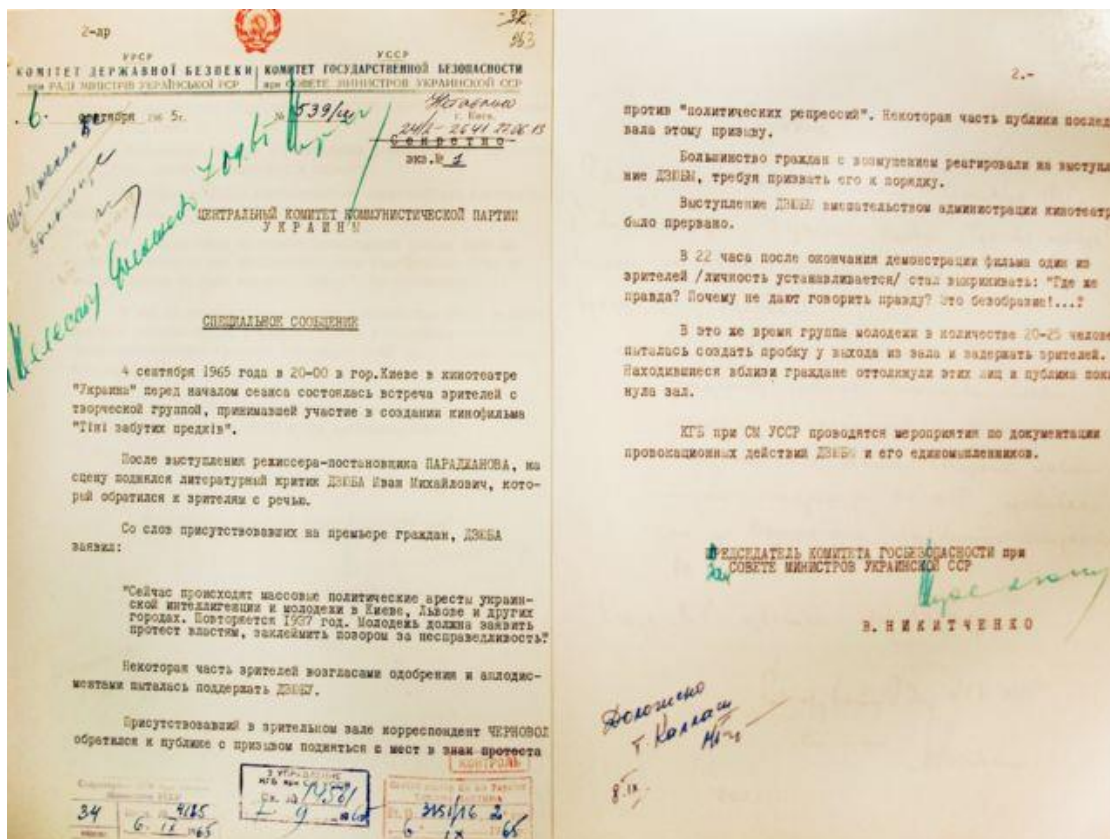
Додаток І. Відповідність розгляду тем, пов'язаних з українським дисидентським рухом та його боротьбою проти радянського режиму в підручнику до Навчальної програми для закладів загальної середньої освіти «Історія: Україна і світ. 10 – 11 класи».

Додаток Й. Розгляд тем, пов'язаних з українським дисидентським рухом та його боротьбою проти радянського режиму в Навчальній програмі для закладів загальної середньої освіти «Історія України. Всесвітня історія. 6 – 11 класи».

Додаток К. План – конспект: «Перша хвиля арештів українських дисидентів 1965 р.: причини, хід, наслідки.

Спеціальне повідомлення КДБ УРСР про акцію протесту під час прем'єри "Тіней забутих предків", надіслане до ЦК КПУ 8 вересня 1965 р.

Галузовий державний архів СБУ

Джерело: Станіслав Цалик. Як прем'єра фільму «Тіні забутих предків» зламала життя режисеру Параджанову. URL:

<https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-53977038>

Початок 1960-х: заснування київського клубу творчої молоді

Джерело: <https://www.5.ua/kultura/mashyna-chasu-zasnuvannia-kyivskoho-klubu-tvorchoi-molodi-173573.html>

Вітраж «Шевченко. Мати». Робота художників Галини Севрук, Алли Горської, Опанаса Заливахи, Галини Зубченко, Людмили Семикіної, 1964 рік.

Джерело: <https://tyzhden.ua/osobystist-proti-systemy/>

Праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

Джерело: <https://ounuis.info/library/journals/598/ukrainskyi-visnyk-zhurnal.html>

Вміння, які формує громадянська компетентність

Дії людини є діями відповідального громадянина	Впродовж життя людина активно залучена до громадського та суспільного життя	Вміє критично мислити при аналізі подій в історії деожави або світу
Вміє виявити взаємозалежність результату суспільних подій на світогляд людей	Проявляє повагу до всіх категорій людей	Проявляє готовність співпраці
Володія проявами емпатії до оточуючих	Дотримується здорового способу життя	Використовує загальноприйняті правила поведінки та спілкування
	Психологічно врівноважений, може діяти в умовах невизначеності та багатозадачності	

Джерело: [51]

Вимоги до умінь та ставлень в громадянської компетентності

Уміння	Ставлення
моделювати свою поведінку як активного і відповідального члена громадянського суспільства, який знає основи права, добре обізнаний із змістом прав людини та вміє їх захищати у правовий спосіб	усвідомлення себе відповідальним громадянином України, розуміння своїх прав і обов'язків як громадянина України та готовність їх виконувати;
формувати та обстоювати свою громадянську позицію щодо локальних та глобальних питань	готовність відмовитися від нечесних практик під час розв'язання проблем
утримуватися від можливостей зловживати своїми правами	плекання нетерпимості до корупції в усіх її проявах, розуміння неприпустимості толерування нерівності та не доброчесності
виявляти відповідальність, уникати негативних стереотипів та узагальнень, а також мови ворожнечі в обговоренні суспільних проблем і різних соціальних груп	громадянська поведінка, що ґрунтується на почутті власної гідності та внутрішньої свободи, розвинутій правосвідомості та обстоюванні демократичних цінностей
брати участь у розв'язанні проблем різних спільнот, зважаючи на інтереси їх представників	визнання цінності іншої особи та повага до її приватності
конструктивно співпрацювати з іншими особами, ініціювати або брати участь у реалізації проектів, громадських заходів	толерантність і готовність до взаємовигідного розв'язання соціально-політичних суперечностей

Джерело: [51]

Розгляд тем, пов'язаних з українським дисидентським рухом та його боротьбою проти радянського режиму в Навчальній програмі для закладів загальної середньої освіти «Історія України. Всесвітня історія. 6 – 11 класи»

Клас	В розрізі тем	Склад навчального матеріалу
10 клас Всесвітня історія	Розділ 5. Держави Азії та латинської Америки	Розгляд, теми пропонується при створенні навчального проєкту по темі: «Філософія ненасильства у визвольних рухах ХХ ст. (досвід Махатми Ганді в діяльності Мартіна Лютера Кінга, Нельсона Манделі, радянських/совєтських дисидентів)
11 клас Історія України	Розділ 2. Україна в умовах десталінізації	«Шістдесятництво». Київський клуб творчої молоді «Сучасник». Спроби опозиційної діяльності: підпільні групи та організації. Зародження дисидентського руху. Антирежимні виступи.
11 клас Історія України	РОЗДІЛ 3. Україна в період системної кризи союзу радянських соціалістичних республік	Посилення репресій проти української інтелігенції. Активізація дисидентського руху: течії, форми та методи боротьби. «Самвидав». «Український вісник». Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод (Українська Гельсінська група/УГГ). Прояви єврейського дисидентського та сіоністського руху на теренах УРСР.

Джерело: [52]

Розгляд тем, пов'язаних з українським дисидентським рухом та його боротьбою проти радянського режиму в Навчальній програмі для закладів загальної середньої освіти «Історія: Україна і світ. 10 – 11 класи»

Клас	В розрізі тем	Склад навчального матеріалу
11 клас Історія: Україна і світ	Розділ 2. Світ у пошуках нових моделей розвитку	2.4. Способи лібералізації комуністичного режиму в СРСР
11 клас Історія: Україна і світ	Розділ 3. Україна в період «Відлиги»	3.4. Опозиційний рух: «Шістдесятники» і дисиденти. Передумови поширення опозиційних (антиполітарних, антикомуністичних, антиімперських) настроїв в українському суспільстві. Клуби творчої молоді. Українські «шістдесятники»: сприйняття, особливості діяльності, творчі здобутки. Дисидентський рух в Україні. Його ідейні засади, форми вияву й особливості. Підпільні групи та організації. Боротьба комуністичного режиму проти «шістдесятників» і дисидентів. 3.5. Історичні концепції Українських дисидентів. Є частиною практичних занять: «Шістдесятники»: світоглядні орієнтири та досягнення.
11 клас Історія: Україна і світ	РОЗДІЛ 4. Формування постіндустріального суспільства.	Є частиною практичних занять: Україна в 1960-1980х рр.: демографічні, етносоціальні та ментальні зміни. Українська молодь 1960-1980х рр.: інтелектуальні та моральні орієнтири. Входить до орієнтованих тем навчальних проєктів: Провладна та опозиційна інтелектуальна діяльність як чинник кризи комуністичного режиму. Панівна культура і контркультура України періоду кризи комуністичного режиму.

Список книг для аналізу

№	Автор та назва підручника
1	Мудрий М. М. Історія : Україна і світ [44]
2	Сорочинська Н.М., Гісем О.О. Історія України [46]
3	Даниленко В. М. Історія України [42]
4	Власов В. С. Історія України [41]
5	Хлібовська Г. М. Історія України [49]
6	Кульчицький С. В. Історія України [43]
7	Турченко Ф .Г. історія України [48]
8	Струкевич О. Історія України [47]
9	Пометун О. І. Історія України [45]

Відповідність розгляду тем, пов'язаних з українським дисидентським рухом та його боротьбою проти радянського режиму в підручнику до Навчальної програми для закладів загальної середньої освіти «Історія: Україна і світ. 10 – 11 класи»

В розрізі тем	Склад навчального матеріалу	Підручник
		1
Розділ 3. Україна в період «Відлиги»	3.4. Опозиційний рух: «Шістдесятники» і дисиденти. Підпільні групи та організації.	Параграф сформовано.
	3.5. Історичні концепції Українських дисидентів.	Параграф відсутній.
	Передумови поширення опозиційних (антиполітарних, антикомуністичних, антиімперських) настроїв в українському суспільстві.	Є частиною параграфа 3.4.1
	Клуби творчої молоді.	Є частиною параграфа 3.4.1.
	Українські «шістдесятники»: сприйняття, особливості діяльності, творчі здобутки.	Є частиною параграфа 3.4.2.
	Дисидентський рух в Україні. Його ідейні засади, форми вияву й особливості.	Є частиною параграфа 3.4.3.
	Боротьба комуністичного режиму проти «шістдесятників» і дисидентів.	Є частиною параграфа 3.4.4.

Джерела: [44,53]

Розгляд тем, пов'язаних з українським дисидентським рухом та його боротьбою проти радянського режиму в Навчальній програмі для закладів загальної середньої освіти «Історія України. Всесвітня історія. 6 – 11 класи»

Клас	Теми та склад навчального матеріалу	Підручники							
		2	3	4	5	6	7	8	9
11 клас Історія України	Розділ 2. Україна в умовах десталінізації	+	+	+	+	_*	+	+	_*
	«Шістдесятництво».	+	+	+	+	+	+	+	-
	Київський клуб творчої молоді «Сучасник».	+	+	+	+	+	+	+	-
	Спроби опозиційної діяльності: підпільні групи та організації.	+	+	+	+	+	+	+	-
	Зародження дисидентського руху.	+	+	+	+	+	+	+	+
	Антирежимні виступи.	+	-	-	+	-	-	+	-
	РОЗДІЛ 3. Україна в період системної кризи союзу радянських соціалістичних республік	+	+	+	+	+	+	+	-
	Посилення репресій проти української інтелігенції.	+	+	+	+	+	+	+	+
	Активізація дисидентського руху: течії, форми та методи боротьби.	+	+	+	-	+	+	+	+
	«Самвидав».	+	+	+	+	+	+	+	+
	«Український вісник»	+	+	+	+	+	-	+	-
	Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод (Українська Гельсінська група/УГГ).	+	+	+	+	+	+	+	+
	Прояви єврейського дисидентського та сіоністського руху на теренах УРСР.	-	+	-	-	-	-	+	-

* де, «+» - матеріал присутній та «-» - матеріал відсутній.

Джерела: [41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 52]

План-конспект з предмету «Історія України»

Урок 40

Дата 24.03.2023

11 клас

Тема: «Перша хвиля арештів українських дисидентів 1965 р.: причини, хід, наслідки»

Мета уроку

Навчальна:

-узагальнити і розширити знання учнів про причини виникнення та особливості опозиційного руху в Україні;

-познайомити учнів із методами боротьби дисидентів проти тоталітарного режиму на Україні, із формами переслідувань радянською владою інакодумців;

-розкрити значення правозахисного руху у процесі становлення незалежної Української держави;

-розкрити роль видатних діячів дисидентського руху;

Розвивальна:

-формувати в учнів уміння аналізувати історичні події, критично оцінювати історичні факти та діяльність історичних постатей;

-навчити робити висновки на основі альтернативних поглядів на проблему, на основі історичних фактів аргументовано обстоювати власні погляди;

-закріплювати навички роботи з історичним документом, визначати закономірності історичного процесу;

- розвиток логічного мислення, просторової уяви, розумової активності, творчості;

Виховна:

- формувати критичне мислення;
- формувати комунікативну компетентність шляхом усних відповідей, міркувань;
- виховувати вміння працювати в колективі;
- виховувати інтерес до історії;
- прищеплювати почуття національної гордості та самосвідомості, повагу до національної історії, до борців за незалежність України, любов до Батьківщини і бажання примножувати досягнення попередніх поколінь.

Тип уроку: урок засвоєння нових знань.

Обладнання: підручник «історії України», роздатковий матеріал.

Основні дати:

1960р. – засновано КТМ;

Початок вересня 1965р. – перші арешти інтелігенції;

4 вересня 1965р. – протест в кінотеатрі Україна;

Січень 1966р. – судові засідання над заарештованими.

Основні поняття й терміни: опозиційний рух, дисидент, еволюційний тоталітаризм, клуб творчої молоді.

Основні історичні постаті: І. Світличний, А. Горська, В. Стус, В. Чорновіл, І. Дзюба, брати Горині, В. Мороз, І. Гель, М. Зваричевська, І. Герета, П. Заливаха, Д. Іващенко, П. Шелест.

План уроку

1. Зародження руху дисидентів.
2. Репресивна кампанія 1965-1966.
3. Акції протесту проти репресій.

Хід уроку

Доза часу	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня	Примітки
1хв	I Організаційний	Привітання. Перевірка готовності учнів до уроку. Організація уваги учнів: побажання гарного настрою. 		
7хв	II. Перевірка домашнього завдання	Домашнього завдання не було так як на попередньому уроці була тематична.		
3хв	III Мотиваційний етап	У письменника М.Олійника в романі «Хрест» є такі слова: <i>«Мов метелики на світло, летіли самозречені юнаки і дівчата за теплим вітром під стужним віянням зими, що так і не спромоглася на омріяну весну».</i>	Кому, на вашу думку, присвятив ці рядки український письменник?	
4хв	VI Актуалізаційний етап		Метод «Мікрофон» 1.Що означає слово «дисидент»? 2.Пригадайте визначення поняття «дисидентство». 3.На який період припадає зародження опозиційного руху в Україні?	

			4.Які ми можемо визначити особливості дисидентства в Україні?	
20хв	V Етап вивчення нового матеріалу	1. - У 60-70-х роках у Радянському Союзі виникло примітне явище, коли політику уряду стала відкрито критикувати невелика, але дедалі більша кількість людей, яких звичайно називали дисидентами й які вимагали ширших громадянських, релігійних і національних прав. -Як після десятиліть терору, в атмосфері жорсткого контролю й при всіх наявних засобах ідеологічної обробки міг зародитися цей гідний подиву виклик режимові? - Спочатку осередок українських дисидентів складали «шестидесятники» - нове плідне покоління письменників, що здобувало собі визнання. - Центром шістдесятників став Клуб творчої молоді в Києві. Він був заснований у 1960 році (формально під егідою міського комітету комсомолу). При клубі організувалися секції кіно, театральна, письменницька, художня, музична. - У 1962 році побачила світ перша поетична збірка Василя Симоненка, одного з найяскравіших поетів "українського відродження". - Проти чого ж виступали українські дисиденти і яких цілей прагнули досягти? Як і в кожній групі інтелектуалів, тут існувала велика різноманітність і відмінність у поглядах: • Іван Дзюба, літературний критик і один з найвидатніших дисидентів, однаково прагнув здобути як громадянські свободи, так і національні права. • Історик Валентин Мороз продовжував інтелектуальні	- Які були передумови зародження дисидентського руху в Україні? (Мельник) -У який період часу в СРСР виникло примітне явище, коли політику уряду стала відкрито критикувати невелика, але дедалі більша кількість людей? (Раско) Вправа Мозковий штурм 1.Хто склав осередок українських дисидентів? (Марків) 2.Чому здебільшого дисидентами була інтелігенція? (Коваль) 3.Коли був заснований КТМ? (Цупяк) 4. Чи організовувались при КТМ секції? Якщо так, то які? (Стасів) -Як називалась збірка, котра вийшла у 1962 році одного з найяскравіших поетів "українського відродження"? (Білик) Чому у поглядах українських дисидентів була така велика відмінність? Проти чого вони виступали? Чого прагнули досягти? (Кісь)	

		традиції українського інтегрального націоналізму, відкрито виражаючи свою відразу до радянської системи та надію на її крах. 2. -У кінці серпня 1965 року в Україні почалися масові арешти інтелігенції. - Арешти були старанно підготовленими. Оперативне стеження було встановлено за підозрюваними: • 24 серпня 1965 року у Львові був заарештований Іван Гель. • 25 серпня 1965 року у Києві здійснили арешт над Євгенією Кузнецовою. • 26 серпня 1965 року кадебешники заарештували подружжя Горинів. • 27 серпня в Одесі був заарештований І. Герета. -Арешти у серпні–вересні 1965 року були тільки початком великої репресивної кампанії радянської влади. -Попри те, що судовий процес та слідство були закритими, стало відомо про низку фактів, які виявили грубі порушення букви і духу радянського законодавства: кадебешники переслідували, підслуховували розмови, чинили побиття та багато інших дій, котрі протирічили законам СРСР. - Під час слідства, від ув'язнених будь-якими методами домагались потрібної інформації: погрозами, терором, моральним тиском, побиттям. - Кадебешники окрім судових репресій використовували й позасудові методи, щоб мати вплив на дисидентів. -Практикувала система позасудових крайностей – це коли за незрозумілих обставин жорстоко були побиті, а той взагалі вбиті дисиденти.	-Коли почалися масові арешти дисидентів? (Русинкевич) -Перечисліть тих представників інтелігенції що заарештували під час першої хвилі арештів? (Федюшко, Кусий, Гой) -У яких містах України проводилась найбільша кількість арештів інтелігенції? (Щербай) -Чому репресивна кампанія влади переконала інтелігентів у тому, що вони на правильному шляху? (Мацяшек) -Чому органи КДБ так сильно порушували закон при судовому процесі і не тільки? (Депутович) -Якими методами під час слідства у заарештованого домагались потрібної інформації? (Пилипів) -Що таке система позасудових крайностей? (Ільків)	
--	--	---	--	--

		3. -У 1965 році, якраз у протесті проти переслідувань та арештів, відкрився новий вимір шістдесятництва. Молодіжний культурний рух почав потроху переходити в новий рух – рух правозахисту. -Заразом, протести переходили усі інтелектуальні кордони. До прикладу, Ліна Костенко виступила з критичним повідомленням на засіданні президії Спілки письменників УРСР, а Євген Сверстюк під час прес-конференції робив спроби повідомити зарубіжних журналістів. - У кінотеатрі «Україна» 4 вересня 1965 року був здійснений показ фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків». І. Дзюба повідомив громадськості, що відбуваються масові арешти, його підтримали В. Стус та В. Чорновіл. Це був перший масштабний протест. - Одними із найважливіших форм протесту було написання колективних та індивідуальних листів до вищого партійного й державного керівництва. - Підтримка ув'язнених друзями була діяльною й активною. Підтримка підсудних не зменшилась навіть після того, коли їм винесли вироки. У заслання до людей позбавлених волі часто писали багато листів, надсилали бандеролі та вітальні телеграми. Декотрі із дисидентів навіть створили фонд для підтримки засуджених та їхніх родин.	-У котрому році молодіжний культурний рух почав потроху переходити в новий рух – рух правозахисту? (Білик) -Яким чином намагались протестувати Ліна Костенко та Євген Сверстюк? (Мельник) -Котрого числа відбувся один із наймасштабніших протестів? (Депутівч) -Назвіть ключових постатей цього протесту. (Кісь) -Що ви запам'ятали про «рух підписантів»? (Федюшко, Стасів) -Розкажіть про те, як підтримували друзі ув'язнених дисидентів. (Кусий, Русинкевич)	
5хв	VI Систематизація знань		Рефлексія Я вважаю що в Україні дисидентський рух зазнав(не зазнав) поразки бо... (відповіді учнів)	
3хв	VII	-1960р. – засновано КТМ;		

	Висновки	-Початок вересня 1965р. – перші арешти інтелігенції; -4 вересня 1965р. – протест в кінотеатрі Україна; -Січень 1966р. – судові засідання над заарештованими.		
1хв	VIII Домашнє завдання		1.Написати ессе на тему: «Хто ж переміг влада чи дисиденти?» 2.Підготувати коротке повідомлення про одного із дисидентів. 3.Опрацювати §42.	